

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

М.Т. ЯХШИЕВА

МОНЕТАР СИЁСАТ
НАЗАРИЯСИ

Тошкент – 2019

УДК:

Яхшиева М.Т. Монетар сиёсат назарияси: Ўқув қўлланма. –Т.: ТДИУ, 2019. – 154 бет.

Ушбу ўқув қўлланма кадрлар тайёрлаш миллий дастури, Ўзбекистон Республикаси Давлат таълим стандарти ҳамда шу фан бўйича намунавий ва ишчи ўқув дастурлари асосида магистрантлар учун тайёрланган. Унда монетар сиёсатнинг назарий асослари, монетар сиёсатни амалга ошириш усуллари ва воситалари, Ўзбекистон республикаси марказий банкининг валюта сиёсати, иқтисодиётни пул-кредит воситалари орқали тартибга солиш механизмлари ўз аксини топган.

Ўқув қўлланмада монетар сиёсатга оид турли назариялар, концепциялар, стратегиялар ва моделларни таҳлил ва синтез қилиниб, улардан зарур ғоялар келтириб чиқарилган.

Ўқув қўлланмани тайёрлашда монетар сиёсат соҳасида Ўзбекистон республикаси Президенти асарларидан, маърузаларидан, янги қонунлар, фармонлар ва қарорлардан, иқтисодий ислохотларни амалга ошириш бўйича амалий ва статистик материаллардан фойдаланилган.

Шу билан бирга, Дж.Кейнс, А. Смит, Д. Рикардо, М.Фридман, Дж. С. Милл, У, Джевонс, Дж. Биллерс ва Н. Барбон, Ж.Стюарт, А. Маршалл каби таниқли иқтисодчи олимлар асарларидан ҳам кенг фойдаланилган.

Ушбу ўқув қўлланма янги педагогик ва инфорацион технологияларни ҳисобга олган ҳолда тайёрланган. Қўлланма биринчи навбатда магистрантлар учун мўлжалланган бўлиб, ундан мустақил изланувчилар, талабалар, малака ошириш институти тингловчилари ва миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш муаммолари билан қизиқувчилар фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир: проф. Б.Ю. Ходиев
Такризчилар: и.ф.д. проф. Т.Т.Жўраев
и.ф.н., доц. Р.А. Юсупов

МУНДАРИЖА

КИРИШ.	7
1-МАВЗУ. МОНЕТАР СИЁСАТНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ.	10
1.1. “Монетар сиёсат назарияси” фанининг предмети, мақсад ва вазифалари	10
1.2. Пулларнинг келиб чиқиши, моҳияти ва амал қилиш шакллари ва тарихий ривожланиши	11
1.3. Ҳозирги даврда пулнинг амал қилиш муаммолари	23
2-МАВЗУ. ПУЛ-КРЕДИТ КОНЦЕПЦИЯЛАРИНИНГ ИЛК НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	29
2.1. Пулнинг металлистик назарияси	29
2.2. Пулнинг номиналистик ва давлат назариялари	34
2.3. Пулнинг миқдорий назарияси	38
3-МАВЗУ. ПУЛ ХЎЖАЛИГИНИНГ КЕЙНС МОДЕЛИ	44
3.1. Кейнс пул назариясининг асосий жиҳатлари	44
3.2. Кейнс моделида пулга талаб назарияси	47
3.3. Янги Кейнсчилик: пул хўжалигида умумий мувозанатлилик	49
4-МАВЗУ. КЕЙНСЧИЛИК ВА МОНЕТАРИЗМДА ПУЛ СИЁСАТИ МУАММОЛАРИ.	51
4.1. Пулнинг иқтисодий тизимга таъсири	51
4.2. Пулнинг иқтисодиётга таъсири портфелли ёндашувлари ва йўналишлари	52
4.3. Кейнсчилик ва монетаризмда пул сиёсатининг ўзига хос хусусиятлари.	55

4.4. “Барқарор пул” сиёсатининг пул қоидаси ва пул-кредит сиёсати	56
5-МАВЗУ. БАНКЛАРДА ПУЛ МУОМАЛАСИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ	58
5.1. Марказий банкларнинг тарихан пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиши	58
5.2. Банкларда пул муомаласини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари	64
5.3. Макроиқтисодий барқарорликни таъминлашда монетар сиёсатнинг усул ва воситалари	68
6-МАВЗУ. МОНЕТАРИЗМ ОҚИМИНИНГ ПУЛ-КРЕДИТ НАЗАРИЯЛАРИ	73
6.1. М.Фридмен монетаризм назарий оқимининг асосчиси	73
6.2. Монетаризм – ҳозирги замон миқдорийлик назарияси	75
6.3. Фридман моделида пулга талаб	77
7-МАВЗУ. ИНФЛЯЦИЯ НАЗАРИЯЛАРИ ВА УНИ ЖИЛОВЛАШ УСУЛЛАРИ	79
7.1. Инфляциянинг моҳияти ва унинг юзага чиқиш шакллари	79
7.2. Инфляция назариялари	81
7.3. Инфляциянинг шакллари ва турлари	85
7.4. Инфляциянинг иқтисодий - ижтимоий оқибатлари ва уни жиловлаш усуллари	89
8- мавзу. МОНЕТАР СИЁСАТДА ТАРГЕТЛАШ ВОСИТАЛАРИ	95
8.1. Инфляцияни таргетлаш режимларининг тавсифи	95
8.2. Монетар таргетлаш	97
8.3. Валюта курсини таргетлаш	98

9- мавзу. МАРКАЗИЙ БАНК МОНЕТАР СИЁСАТНИ АМАЛГА ОШИРУВЧИ ТАШКИЛОТ СИФАТИДА	100
9.1. Марказий банкнинг мақоми ва уни ташкил этиш шакллари	100
9.2. Марказий банк бажарадиган асосий функциялар	102
9.3. Ўзбекистон Республикаси марказий банки, унинг мақсади ва вазифалари	104
9.4. Монетар сиёсатни ривожлантиришда марказий банкнинг тутган ўрни ва роли	106
10-МАВЗУ. ИҚТИСОДИЁТНИ ПУЛ-КРЕДИТ ВОСИТАЛАРИ ОРҚАЛИ ТАРТИБГА СОЛИШ	108
10.1. Пул-кредит сиёсатининг моҳияти	108
10.2. Марказий банкнинг мажбурий захиралар сиёсати	110
10.3. Марказий банкнинг дисконт (ҳисоб ставкаси) сиёсати	113
10.4.. Марказий банкнинг очик бозордаги операциялари	115
11-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАРКАЗИЙ БАНКИНИНГ ВАЛЮТА СИЁСАТИ	117
11.1. Валюта муносабатлари тушунчаси, уларнинг асосий иштирокчилари	117
11.2. Валюта тизими тушунчаси. Миллий валюта тизими ва унинг элементлари	119
11.3. Валюта курси, бозори ва валюта операциялари	120
11.4. Форвард ва Фьючерс операциялари	121
11.5. Валюта сиёсатининг моҳияти, ҳуқуқий ва назарий асослари	123
12-МАВЗУ МИЛЛИЙ ВАЛЮТА КУРСИГА ХАЛҚАРО ПУЛ ЎТКАЗМАЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ	124

12.1. Халқаро пул ўтказмаларининг юзага келиш шарт-шароитлари	124
12..2. Ишчи кучи миграцияси ва ривожланаётган мамлакатларда халқаро пул ўтказмаларининг аҳамияти	126
12.3. Халқаро пул ўтказмалари турлари	128
12..4. Банк ҳисоб варағини очиш ва очмасдан пул ўтказиш	129
13- МАВЗУ. ХАЛҚАРО ИҚТИСОДИЙ МУНОСАБАТЛАРДА ТЎЛОВ ВА ҲИСОБ-КИТОБЛАР БАЛАНСИ	130
13.1. Халқаро тўлов баланси тушунчаси ва унинг таркиби	130
13.2. Тўлов баланси сальдосини ўлчаш концепциялари.	133
13.3. Ликвидлилик концепцияси	135
13.4. Тўлов балансига таъсир этувчи асосий омиллар	137
Глоссарий	140
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	150

КИРИШ

Ўзбекистонда ҳозирги жадал иқтисодий ислохотлар даврида миллий хўжаликнинг самарали фаолият юритиши учун монетар сиёсат орқали пул муомаласини тартибга солиш муҳим аҳамиятга эга. Монетар сиёсат давлат йўли билан молия соҳасини тартибга солиш усулларида бири бўлиб у жамиятда макроиқтисодий барқарорликни таъминлашга хизмат қилиб келмоқда. Макроиқтисодий барқарорлик умумий нарх-наво ўсиши суръатларининг пастлиги, ижтимоий хўжаликда ишлаб чиқаришнинг барқарор ўсиши, меҳнатга қобилиятли аҳолининг иш билан тўлиқ бандлиги, тўлов балансининг қонқарли аҳволдалиги ва миллий валютанинг ташқи бозорлардаги барқарорлиги каби кўрсаткичларда акс этади.

Монетар сиёсат – тўлиқ бандлик шароитида ялпи миллий маҳсулотни ишлаб чиқаришга инфляциянинг таъсирини камайтириш ёки бартараф этиш мақсадида муомаладаги пул миқдорини ўзгартиришга қаратилган чора-тадбирлар тушунилади. Пул-кредит сиёсати давлат томонидан белгиланади ва уни марказий банк амалга оширади.

Бошқа мамлакатлар сингари Ўзбекистонда ҳам миллий пул бирлиги барқарорлигини таъминлаш ва уни самарали бошқариш, монетар сиёсат воситаларининг мақсадли даражаларига эришиш, банк тизимининг ликвидлигини ҳамда молиявий бозорлар фаолиятининг самарадорлигини ошириш марказий банк зиммасига юклатилган. Унинг ёрдамида ҳар қандай давлат мамлакатда иқтисодий барқарорликни таъминлаш вазифасини ҳаётга татбиқ этади.

“2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиш бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг “Иқтисодиётни янада ривожлантириш ва либераллаштириш” деб номланган учинчи йўналишда кўрсатилган чора-тадбирларни рўёбга чиқариш учун миллий валюта ва нархларнинг барқарорлигини таъминлаш, валютани тартибга солишнинг замонавий бозор механизмларини босқичма-босқич жорий этиш,

банк фаолиятини тартибга солишнинг замонавий принциплари ва механизмларини жорий этиш, назарда тутилмоқда”¹.

Ушбу вазифаларни амалга ошириш кўп жиҳатдан иқтисодиётда амал қилувчи пул-кредит механизмларининг такомиллашув даражасига узвий боғлиқдир. Бу эса, иқтисодиётда вужудга келадиган айрим номутаносибликларни ўз вақтида ва муваффақиятли бартараф этишда ҳамда монетар сиёсат инструментларининг (қайта молиялаштириш ставкаси ва мажбурий захиралар нормаси) таъсирчанлигини оширишда тўсиқ бўла оладиган мавжуд муаммоларнинг аниқланиши ва ҳал қилинишини тақозо этади. Ҳозирги жадал иқтисодий ислохотлар даврида миллий хўжаликнинг самарали фаолият юритиши учун валюта ва пул-кредит сиёсати орқали макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли “Монетар сиёсат назарияси” фани бўйича ушбу ўқув қўлланма бозор иқтисодиёти ва жаҳон молия муносабатларининг негизини ташкил этувчи монетар сиёсатнинг назарий асослари, монетар сиёсатни амалга ошириш усуллари ва воситалари, Ўзбекистон республикаси марказий банкининг валюта сиёсати, иқтисодиётни пул-кредит воситалари орқали тартибга солиш механизмларига бағишланган долзарб ўқув қўлланма ҳисобланади.

Ушбу ўқув қўлланмада пул-кредит муносабатлари соҳасидаги жараёнларнинг фақатгина юзаки, кўриниб турган томонларигагина эмас, балки уларнинг ички моҳияти, зиддиятлари ва боғланишларига, бу жараёнларнинг сабаб ва оқибатларига алоҳида эътибор берилди. Ушбу ўқув қўлланмада Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш даврида пул муносабатлари соҳасидаги муаммолар, айниқса, Президентимиз асарларида, маъруза ва нутқларида, қабул қилинган қонунлар ва қарорларда баён этилган тамойиллар, хусусиятлар ҳам қамраб олинди ҳамда назарияни амалиётга

¹ 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони.

яқинлаштириш мақсадида пул – кредит муносабатлари соҳасининг кўпгина умумий қонун-қоидалари бевосита Ўзбекистон ҳаёти мисолида ёритилди.

Асосий иқтисодий тушунчаларни соддароқ қилиб, оддий тилда, мисоллар, жадваллар, графиклар асосида тушунтиришга ҳаракат қилинди.

Ушбу ўқув қўлланма янги стандарт талаблари бўйича тузилган дастур асосида ёзилди. Ўқув қўлланмада дастурдаги асосий ва зарурий мавзулар қамраб олинган. Лекин ҳажм чекланган бўлганлиги учун кўпгина материаллар иложи борича қисқартириб берилди. Шунинг учун ўқув қўлланмада камчилик ва мунозарали жиҳатлар ҳам бўлиши мумкин.

“Монетар сиёсат назарияси” бўйича мазкур ўқув қўлланма янги педагогик ва инфор­мацион технологияларни ҳисобга олган ҳолда тайёрланган. Қўлланма биринчи навбатда магистрантлар учун мўлжалланган бўлиб, ундан мустақил изланувчилар, талабалар, малака ошириш институти тингловчилари ва миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш муаммолари билан қизиқувчилар фойдаланишлари мумкин.

Муаллиф ўқув қўллан­манинг тузилиши, мазмуни, муаммоларнинг баён қилиниш тартиби ва услуби бўйича билдирилган ҳар қандай таклиф-мулоҳазаларни миннатдорчилик билан қабул қиладилар ва кейинги ўқув қўлланма, дарсликлар тайёрлашда ҳисобга олади.

1-МАВЗУ. МОНЕТАР СИЁСАТНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. “Монетар сиёсат назарияси” фанининг предмети, мақсад ва вазифалари

“Монетар сиёсат назарияси” фанининг предмети, монетар сиёсатнинг назарий асосларини, Марказий банкнинг дисконт, мажбурий захиралар, валюта сиёсатини ва очик бозордаги операцияларини ҳамда монетар сиёсатда қўлланадиган математик моделларини ўрганишдан иборат. Бозор иқтисодиёти шароитида миллий хўжаликнинг самарали фаолият юритиши учун монетар сиёсат орқали пул муомаласини тартибга солиш муҳим аҳамиятга эга. Пул-кредит сиёсати давлат йўли билан молия соҳасини тартибга солиш усулларида бири сифатида жамиятда макроиқтисодий барқарорликка эришишга йўналтирилгандир. Макроиқтисодий барқарорлик умумий нарх-наво ўсиши суръатларининг пастлиги, ижтимоий хўжаликда ишлаб чиқаришнинг барқарор ўсиши, меҳнатга қобилиятли аҳолининг иш билан тўлиқ бандлиги, тўлов балансининг қониқарли аҳволдалиги ва миллий валютанинг ташқи бозорлардаги барқарорлиги каби кўрсаткичларда акс этади. Бу вазифаларни қаттиқ монетар сиёсат юритиш орқали ҳал этиш мумкин.

Монетар сиёсат – Марказий банк томонидан миллий валюта ва нархлар барқарорлигини таъминлашда, пул массаси, банк тизимининг ликвидлиги ҳамда тўлов балансини тартибга солишда, макроиқтисодиёт ва молиявий барқарорликни, иқтисодий ўсишни мустаҳкамлашга йўналтирилган воситалар, усуллар ва чора-тадбирлар йиғиндисидир. Монетар сиёсат мамлакатда нархлар барқарорлигини таъминлаш асосида иқтисодий ўсишга, макроиқтисодий ва молиявий барқарорликка эришиш ва уни янада мустаҳкамлашда муҳим ўрин тутди.

“Монетар сиёсат назарияси” фанини ўқитишдан мақсад–ривожланган мамлакатлардаги пул-кредит назариясини, монетар сиёсатнинг назарий асосларини ҳамда Марказий банкнинг дисконт, мажбурий захиралар, валюта сиёсатини, очик бозордаги операцияларини ҳамда монетар сиёсатида

қўлланадиган математик моделларини ўргатиш бўйича талабаларда шу соҳада назарий ва амалий профессионал билимини шакллантиришдир.

Фаннинг асосий вазифалари:

- монетар сиёсатнинг моҳиятини, унинг асосий инструментларини ҳамда монетар сиёсат орқали иқтисодий тартибга солиш ва уни барқарор ўсишини таъминлаш йўллари амалий томондан ўрганиш ва ташкилий томонларини билиш;

- иқтисодий ривожлантиришда пул ҳажмини тартибга солиш жараёнларини ўрганиш;

– монетар сиёсатнинг халқаро тенденцияларини ўрганиш;

- пул-кредит сиёсати инструментларини аниқлаш;

- марказий банкнинг монетар сиёсати, тижорат банклари тизимининг фаолиятини самарали олиб бориш, уларни либераллаштириш ҳамда модернизациялаш механизмларини ўрганади.

Шунингдек, “Монетар сиёсат назарияси” фани фундаментал фанлардан бири бўлиб, бошқа иқтисодий фанларни чуқур ўрганишда асос бўлиб хизмат қилади.

1.2. Пулларнинг келиб чиқиши, моҳияти ва амал қилиш шакллари ва тарихий ривожланиши

Пул келиб чиқишининг эволюцион концепциясига кўра, улар ижтимоий меҳнат тақсимооти, айирбошлаш, товар ишлаб чиқаришнинг ривожланиши натижасида вужудга келган. Қиймат шакллари ва айирбошлаш ривожланишининг тарихий жараёнини тадқиқ қилиш орқали товарлар умумий олами ичидан пул ролини бажарувчи алоҳида товарнинг ажралиб чиқишини тушуниш мумкин.

Бир товарнинг қиймати уни бошқа бир товарга айирбошлаш орқали аниқланади (Т-Т). Бир қарашда айирбошлаш битимида ҳар иккала товар ҳам бир хил роль ўйнайдигандек кўринади. Аслида эса уларнинг роли турличадир. Бир товар ўз қийматини бошқа товарга нисбатан ифодалайди.

Иккинчи товар эса биринчи товарнинг қийматини ўзида ифодалаб, эквивалент ролини бажаради, яъни қийматнинг эквивалент шаклини ташкил этади. Худди мана шу ерда пулнинг дастлабки куртаги пайдо бўлади.

Пулнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида қиймат шакллари ривожланиш босқичлари муҳим ўрин тутди. Умуман олганда қийматнинг оддий ёки тасодифий, кенгайтирилган, умумий ва пул шакллари мавжуд.

Айирбошлаш жараёнининг тарихан узоқ давом этган даври мобайнида эквивалент ролини ўйновчи кўплаб товарлар ичидан баъзи бирлари ўзининг барча томонидан тан олинishi туфайли ажралиб чиқа бошлади. Масалан, чорва, жун, тамаки, туз ана шундай эквивалент вазифасини бажарган. Чунки, эквивалент ролини ўйновчи товарларнинг барчаси ҳам айирбошлаш жараёнида муомала воситаси вазифасини бир хилда муваффақиятли бажара олмас эди. Натижада, барча товарларнинг қийматини бир хил товар қиймати орқали таққослаш мумкин бўлган қийматнинг умумий шакли вужудга келди.

Универсал ҳисоб-китоб эквивалентига бўлган эҳтиёж эрамиздан аввалги VIII асрдаёқ кафолатланган вазни ва таркибли стандартлаштирилган ёмбилар пайдо бўлишига олиб келди. Бирмунча кейинги даврлардаги ёмбиларнинг айрим турлари уларни бўлақларга бўлишда қулай бўлиши учун белгили кертиклар билан ясалган. Бироқ бундай такомиллаштиришлар барибир савдогарларни ҳисоб-китобларни амалга оширишда ёмбилар ва уларнинг бўлақларини тортиб кўриш заруратидан халос этмаган.

Товар ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва товар айирбошлашнинг кенгайиши, бундай жараёнларга кўп сонли ҳунармандлар ва бошқа қатнашчиларнинг жалб этилиши металл пулларнинг кейинги стандартлаштирилишига ва улар миқдорларининг чакана савдо эҳтиёжларига мослаштирилишига олиб келди.

Тахминан эрамиздан олдинги XII асрда Хитойда, VII асрда эса Ўрта ер денгизи давлатлари – Лидия ва Эгинада вазни, миқдори ва қотишмаларининг таркибига кўра, бир хилдаги металл пуллар пайдо бўлди. Улар аста-секин ишлаб чиқариш ва фойдаланиш учун қулай бўлган доира шаклига эга бўлди. Улар анъанавий ёмбилардан бирмунча кичик ўлчамлари билан, шунингдек,

уларнинг тўловга қобилиятлилиги ва асосий параметрлари (миқдори, қотишмалар таркиби, вазни) у ёки бу даражада давлат томонидан кафолатланиши ва муҳофаза қилиниши билан ажралиб турарди. Шундай қилиб, шу даврдан эътиборан металл пуллар ҳукмронлигининг узоқ даври бошланди.

Бундай пулларда номиналлар – металл пулнинг муайян вазнли стандартини ифодаловчи ва пулларнинг номлари сифатида муҳим ўрин олган тушунчаларнинг пайдо бўлиши, ушбу пуллар эволюциясининг энг муҳим натижаларидан бири эди. Асрлар қаъридан бизгача етиб келган тангаларнинг номлари – драхмалар, франклар, маркалар, талерлар ва бошқа кўплаб тангалар номлари – металл пулларнинг муайян вазнли моҳиятларини англатарди.

Пулларнинг ёмбиларда бўлмаган янги сифатлари ҳисоб-китобларни амалга оширишда уларни шунчаки оддий қайта ҳисоблашга ва вақти келиб уларни тортиб кўришдан воз кечишга имконият яратди. Белгилар ва ёзувлар шундай сифат белгилари бўлиб, улар олдиниға пул бирликларининг бир томонига, кейинчалик – иккала томонига ҳам босилган. Эрамиздан олдинги V асрдан бошлаб эса уларнинг мажбурий атрибутлари тусини олган.

Муомалаға кирган пуллар “монета” (“танга”) деган номни Юнонанинг номларидан бири (Juno Moneta – Огоҳлантирувчи Юнона) шарафига қабул қилинган бўлиб, унинг Римдаги Капитолий тепалигидаги Юнона саройида ушбу антик давлатнинг янги зарбхонаси жойлашган бўлган. Тангаларнинг пайдо бўлиши товар-пул муносабатларининг ривожланиши билан боғлиқ эди. Металл пулнинг энг муҳим хусусиятларидан бири – қиймат ана шу воқеада ўз аксини топган. Улар муомала учун ёмбиларға қараганда анча қулай бўлиб, қисқа давр ичида бутун дунёда кенг оммалашиб кетди.

Танганинг кўп асрлик тарихида унинг турлари кўп марта ўзгарди, ҳар бир давр унда ўз “тамға”сини қолдирди. Масалан эрамиздан илгариги V асрдан бошлаб уларда шаҳарлар номларининг бошланғич ҳарфлари, кейинроқ – шаҳарлар номлари ва ҳукмдорлар исмларининг қисқача номлари

пайдо бўлди. Қадимги Римдаги тангалардаги айрим рақамлар ва ҳарфлар тангаларнинг номиналлари билдирган. Масалан, 1 рақами бир асосни (бир рим фунтига, яъни миснинг 12 унциясига тенг бўлган оғирлик ўлчамини), S ҳарфи ½ асосни англатган. Антик Эгинанинг илк кумуш драхмаларида тошбақалар, форс шоҳи Доронинг (эрамиздан олдинги VII-V асрлар) олтин тангаларида эса ёйдан ўқ узаётган шоҳ тасвирланган. Қадимги Рим тангаларида мажусийлар худолари, қахрамонлари ва императорлари акс эттирилган. Кейинги даврлар уларнинг ўрнига қироллар, шоҳлар ва черков иерархлари суратлари тасвирланган. Буржуа республикалари тангаларида подшолар ва авлиёлар тасвирлари ўрнига давлат герблари, турли белгилар ва янги тарихий ҳодисалар манзаралари акс эттирилган.

Замонавий Ўзбекистон ҳудудидаги пуллар кўп асрлик тарихга эга. Бу ҳудуд товар-пул муносабатлари ривожланган жуда қадимги давлатлар доирасига киради.

Бу ҳудудда яшаган халқ ва элатлар дастлабки тангалар билан эрамиздан аввалги V-IV асрлардаёқ таниш бўлишган. Бу тангалар ахмонийлар даврида чиқарилган олтин “Дерики” ва кумуш “сикли”лар бўлган. Бундан ташқари, товар-пул муносабатларининг тез ривожланиши асосан, Александр Македонскийнинг Ўрта Осиёга юриши ва **Селевкид ва Грек-бактрия** давлатларнинг тузилиши билан боғлиқ. Эрамиздан аввалги III-II асрларда шимолий Бактрия Сўғд, Бухоро, Хоразмда кумуш ва субэрат (юпқа кумуш билан қопланган, бронза асосли) тангалар чиқарила бошланди.

Эрамиздан аввалги I асрларда соф кумуш ва мис тангалар чиқарила бошланди, уларнинг бир томонида маҳаллий ҳокимнинг портрети тасвирланган, иккинчи томонида эса сўғд, хоразм, кейинроқ эса бактрия тилида ёзилган ёзув ва турли тасвирлар акс эттирилган.

Бошқа танга пуллар тизими жанубий Ўзбекистон ва Туркменистон ҳудудларида жойлашган кўчманчи халқлар томонидан тузилган йирик Кушон империяси даврида янада ривожланди. Бу тизим кумушга эмас, турли номиналдаги олтинга асосланган. Эрамиздан аввалги III асрда Ўрта Осиё

худудда Кушон давлатининг парчаланиши билан пул тизими кризиси юзага келди: тангалар сифати ёмонлашди, оғирлиги енгиллашди, буларнинг барчаси кулдорлик тузуми таназзули билан боғлиқдир.

Илгари ўрта асрлик олтин тангалар Ўрта Осиё мамлакатларида зарб этилмаган. Кумуш тангалар учун “драхма” грек атамаси, бронза тангалари учун эса “пани” маҳаллий сўғд сўзи ва биз учун таниш бўлган “танга” (“деньга”) сўзи қўлланилган.

Ўрта Осиё пул тизими араблар ва мусулмонлик меъёрлари кириб келиши билан кескин ўзгарди. Олтин динарлар (римча “динарий” сўзидан олинган), кумуш дирхамлар (грекча “драхма” сўзидан олинган) ва мис фельслар чиқарила бошланди.

IX аср охирларида Маворауннаҳрда маркази Бухоро шаҳри бўлган Самонийлар давлати барпо этилди. Бу даврда танга юқори ривожланиш даражасига етди. Тангалар кумуш миқдорининг юқорилигига қараб фарқланди. Савдо алоқаларининг кенгайиши кумушнинг Европага оқиб кетишига олиб келди. Бунга Уралдан Англиягача худудларда археологлар томонидан топилган кўпгина бойликлар мисол бўла олади.

XI аср бошларида Сомонийлар давлати ўрнига турк ҳоқонлиги династияси кириб келди ва у ҳам пул муносабатларида бир қанча ўзгаришлар ясади.

XIII асрда тангалар Бухоро, Хива, Қўқон, шунингдек, Тошкентда ҳам босиб чиқарила бошланди. Бухорода тангаларнинг юқори пробаси ўрнатилди, уларни зарб этиш эркин тарзда амалга оширилди. Ҳар қандай шахс давлат танга идорасига кумуш олиб келиши ва ўрнига кумуш танга (3,1 гр.) олиши мумкин эди. Шунингдек, олтин тангалар ҳам (“тилло” – 4,8 гр.) босила бошланди.

Бухорода манғитлар династиясининг бошқаруви билан юқори пробали олтин тангалар чиқарила бошланди. Рус савдогарлари Бухоро олтин тангаларини олишга жуда ишқибоз эдилар. Уларнинг пробаси форс ва ҳинд олтинларини йўлда қолдириб кетар эди. Бу тангаларни босиш доимий

равишда амалга оширилди. Улар орқали асосан йирик савдолар амалга ошириларди.

XIX асрнинг охирларида Бухорода қоғоз пуллар ҳам муомалага кира бошлади. Шуниси қизиқарлики, бунинг учун амир машинадан фойдаланишни таклиф қилди. Лекин, шу масала бўйича йиғилган кенгаш аъзолари дарҳол унга қарши чиқдилар: “пулни қандай қилиб машинада чиқариш мумкин” ва пуллар аввалгидек қўлда чиқарила бошланди. Маҳаллий тангаларни босиш Ўзбекистоннинг Совет Иттифоқига қўшилиши билан тўхтатилиб қўйилди, фақатгина бугунга келиб, мустақиллик йилларидагина ўз пуллари – сўм ва тийинларни (1994 йилдан бошлаб) чиқара бошлади.

Россияда Дмитрий Донский даврида пул сифатида қуйма кумушлар – “**гривна**”лар муомалада бўлган, танга сифатида рим динарлари (VIII аср ярмигача), шарқ дирхамлари (VIII–X асрлар,) ғарб тангалари (XI асрдан) ишлатилган. Мўйна бойликлари – кўн, “**резанлар**”, “мордлар” ва бошқалардан фойдаланилган. Вақт ўтиши билан пул ўрнига қимматбаҳо металллар – олтин ва кумуш қўлланилган. VIII–XIX асрларда Европада қоғоз пуллар ҳам иштирок эта бошлади. Россияда улар Екатерина II даврида юзага келди.

Пул айланишининг алоҳида соҳаларида ва турли шароитларида пулнинг маълум турлари қўлланилади. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида муомалада олтин танга кўринишидаги нақд пуллардан кенг фойдаланилди. Россияда 1895–1897 йиллардаги пул ислохотидан кейин I-жаҳон урушигача 10 рубллик ва 5 рубллик олтин тангалар бўлган. Бундай пулларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар ўз қийматига эга ва инфляцияга учрамайдилар.

Умумий эквивалент ролининг нодир металлларга, жумладан, олтинга юклатилиш сабаблари қуйидагилар орқали изоҳланади:

- сифат жиҳатдан бир хил ўлчамга келтириш мумкинлиги;
- зангламаслиги ва узоқ муддат сақлаш мумкинлиги;

- бўлинувчанлиги ва бўлгандан кейин яна яхлит ҳолга келтириш мумкинлиги;

- бўлинганди ҳам ўз қийматини сақлаб қола олиши;

- табиатда нисбатан камёблиги;

- озгина миқдордаги ва оғирликдаги нодир металлнинг қиймати анча юқорилиги.

Бироқ олтин пуллар ҳам камчиликлардан холи эмас:

- олтин пулларни қўллаш қоғоздан тайёрланадиган пул белгиларига қараганда қимматга тушади;

- пулга бўлган эҳтиёжларини олтин пуллар билан қоплаш мумкин эмаслиги, чунки пулга бўлган талаб олтин қазиб чиқаришга қараганда тез ўсади.

Кўп асрлар давомида, деярли XIX асрнинг бошига қадар кўпчилик мамлакатларнинг пул тизимларида бир хилдаги мақомга эга бўлган олтин ва кумуш тангалар параллел равишда амал қилиб келган. Бунда олтин билан кумуш ўртасидаги нархга оид ўзаро нисбат расман белгиланмаган, балки бозор механизмлари билан белгиланган. Айрим мамлакатларда эса тўлақонли олтин ва кумуш тангаларнинг амал қилиши олтин билан кумуш ўртасидаги давлат томонидан белгиланган нархга оид ўзаро нисбатга кўра юритилган.

1816 йилдан 1900 йилгача мамлакатларнинг кўпчилиги олтин ёки олтин тангали стандартга ўтганлар: бу стандартда мамлакатнинг асосий пул бирлиги тўлақонли муомалада бўладиган олтин тангада зарб қилинган. Унинг номинали унинг таркибидаги олтин қийматига тенг эди. Бу даврда банкноталарнинг олтин тангаларга ҳеч қандай тўсиқсиз айирбошланиши таъминланган. Кумуш ва мис тангалар эса майда пул родини ўйнади. Бунда майда пулларнинг металл қиймати ҳам, одатда, у ёки бошқа даражада олтин тангага боғланар эди. XX аср бошига келиб товар ишлаб чиқариш катта миқёсларга эришди ва товар массасининг ошиб бораётган ҳажмларига хизмат кўрсатиш учун тобора кўпроқ миқдордаги пуллар талаб қилинган.

XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошида йирик машинали ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан товарларнинг кескин ортиб бораётган массаси билан олтин стандарт шартларига кўра, амалда мавжуд бўлиши чекланган металл пулларнинг миқдори ўртасида жиддий диспропорциялар вужудга келди. Лекин олтин стандарт аксарият кўпчилик давлатларда биринчи жаҳон урушигача амал қилиб турди. Биринчи жаҳон уруши бошланган вақтга келиб амалда барча мамлакатлар ҳарбий стратегик захираларни шакллантириш мақсадларида олтин ва кумуш тангаларни муомаладан олиб ташлашди. Пул муомаласида уларнинг ўрнини таъминланмаган банкноталар ва майда пуллар эгаллади. Шу муносабат билан принципиал жиҳатдан янги пул тизимлари пайдо бўлдики, улар ўзининг товар қийматига эга бўлган реал пуллардан шакллантирилмасдан, балки уларнинг суррогатларига асосланган эди. Бундай пул суррогатлари олтин билан таъминланмаган пул белгилари – банкноталар, хазина билетлари, арзон қотишмалардан ясалган тангалар номини олди. Тўлақонли олтин тангадан фарқли равишда бундай пул суррогатлари товар бозорида ўзининг қийматига эга эмас эди, чунки бундай қиймат жуда кам бўлиб, фақат уларни тутиб турувчининг бундай пулларни алмаштирганда муайян қийматни олиш ҳуқуқидан гувоҳлик беради. Бундай ҳолда пул белгилари фақат қийматнинг воситачи вакиллари ролини бажарарди.

Биринчи жаҳон уруши ҳаддан ортиқ моддий зарарлар келтириб, хўжалик фаолиятини издан чиқаргани сабабли, дунёдаги барча мамлакатларнинг ҳукуматлари реал қийматга эга бўлмаган жуда катта миқдордаги пул белгиларини чиқаришга киришди. Бунинг натижасида уруш тугаганидан кейин бу мамлакатларда қадри тушиб кетган пуллар миқдори кўпайиб қолди. Инфляция жараёнлари 1930-йилларгача кўпгина давлатларни ўз гирдобига тортди. Бундай жараёнлар сабабли иқтисодий ва молиявий соҳаларда юз берган деформациялар шунчалик жиддий эдики, Европада урушдан кейин бир қатор мамлакатларда олтин стандартни яна қайтадан тиклашга бўлган уринишлар керакли натижа бермади.

XX асрнинг 70-йилларида олтиннинг деноминаллашуви юз бериб, бунинг натижасида олтин олдиниغا мамлакатнинг ички айланишида муомала ва тўлов воситаси функцияларини, сўнгра 1976 йилдан бошлаб жаҳон пуллари функциясини ҳам бажармай қўйди. Ички айланишда ва жаҳон бозорида ҳам қоғоз ва кредит пуллари олтинни сиқиб чиқариб ташлади.

Тўла қимматли пуллардан пул белгиларига ўтишда, энг аввало, муомалада олтинга майдаланадиган кредит билетлари пайдо бўлди. Тўла қимматли пулларни қоғоз пул белгиларига алмаштириш жараёнида бундай пул белгиларини ҳаракат эҳтиёжлари билан боғлаш муаммоси пайдо бўлди, олтин пуллардан фойдаланишда эса бундай ҳол кузатилмайди. Шу билан бир қаторда, қоғоз пуллар чиқариш давлат харажатларини қоплаш эҳтиёжи билан белгиланар экан, бундай пулларни муомалага кўплаб чиқариш зарур бўлиб қолади. Натижада қоғоз пулларнинг қадрсизланиши, уларнинг харид қувватининг пасайиши юз беради. Олтин пуллар эса бундай қадрсизланишга учрамайди.

Қоғоз пулларга хос бу камчиликлар кўпинча кредит пуллардан фойдаланиш орқали бартараф қилиниши мумкин. Кредит пуллар ҳам қоғоздан тайёрланади, муомалага кредит пуллар чиқариш банклар томонидан турли хўжалик жараёнлари билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган кредит операцияларини бажаришда амалга оширилади. Кредит пуллар (банкноталар) ва қоғоз пул белгилари каби пул турлари ўртасидаги фарқ, бизнингча, уларни муомалага чиқариш ва сотиш ҳақиқий жараёнлари билан боғлиқликда бажариладиган кредит амаллари билан боғлиқ муомалага чиқарилади, қоғоз пуллар эса бундай боғланишсиз чиқарилади.

Ўз аҳамияти ва натижалари жиҳатидан нақд ҳаракатсиз пуллар муҳимдир, уларнинг ҳаракатлари мижозларнинг банкдаги ҳисоблар бўйича ёзувлари шаклида қайд қилинади. Бундай ҳаракат пул белгиларисиз юз беради.

Пулларни кенгайтирилган асосда қўллаш уларнинг қатор афзалликлари билан боғлиқдир, уларга биринчи навбатда пул ҳаракатини амалга ошириш

ҳаражатларни пул белгиларини чоп этиш билан қоплаш уларни қайта ҳисоблаш, сақлаш каби ҳаражатларни камайтириш ҳисобига эришилади.

Демак, пулнинг моҳияти шундан иборатки, у жамият иқтисодий фаолиятининг, такрор ишлаб чиқариш турли иштирокчилари ва бўғинлари ўртасидаги муносабатларнинг фаол унсури ва таркибий қисми бўлиб хизмат қилади.

Пул – ривожланган бозор хўжалигининг зарур элементи бўлиб, конъюнктура ҳолати ва иқтисодий циклнинг боришига доимий ва жиддий таъсир кўрсатади. Пул тизими халқ хўжалиги организмида «моддалар алмашуви»ни таъминлайди, катта ҳажмдаги товарлар ва пул массаси ҳаракатини билвосита ифодалайди, давлат молияси ва кредит каналлари орқали ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишини рағбатлантиради.

Пул таҳлилини фаоллаштириш бу мавзудаги нашрлар сонининг кескин ўсиши, пул-кредит муаммолари билан шуғулланувчи иқтисодчилар доирасининг кенгайиши, пул механизмнинг фаолиятига эътиборнинг кучайиши, пулни моделлаштириш усулларини ишлаб чиқиш ва ҳоказоларда намоён бўлади. Пул ҳақидаги фан энг динамик ва оммавий иқтисодий фанлардан бирига айланди.

Ғарб мамлакатларида иқтисодий назариянинг II-жаҳон урушидан кейинги ривожланиши пулнинг фаолият кўрсатиш муаммоларига қизиқишнинг тобора ўсиб бориши учун характерлидир. Бу соҳадаги тадқиқотларнинг жонланиши XX асрнинг 50-йилларида бошланган бўлиб, «пул ренессанси» ёки «пулни такроран кашф этиш» деб номланган. У пайтда ғарб мамлакатларининг пул-кредит тизими иккинчи жаҳон урушини молиялаштириш учун пул эмиссияси ва ссуда капитали бозоридан кенг фойдаланган давлат бюджет органлари васийлигидан чиқа бошлади. Марказий банклар кўпроқ мустақилликка эга бўлди ва пулнинг харид қобилиятини мустаҳкамлаш учун шиддатли воситалардан фойдалана бошлади. Бироқ молия-кредит тизимини тўлиқ барқарорлаштиришнинг уддасидан чиқилмади. Ғарб мамлакатларининг кўпчилиги пул

муомаласининг сурункали етишмаслигига дуч келган бўлиб, бу инфляция босимининг вақти-вақти билан кучайиши, ссуда капитали бозорининг беқарорлиги, фоиз ставкаларининг кескин тебраниши, валюта муаммолари ва хоказоларда намоён бўлди. Шундай қилиб, пул муаммоларига ғарб назариётчилари кўрсатган кучли эътибор асосланган ҳисобланади.

Бугунги кунда пул ва пул сиёсатининг назарий муаммолари ғарб иқтисодий фикр намоёндалари ўртасида қизгин мунозаралар ва рақобат майдонига айланган. Чунки хўжалик ривожланиш суръатини рағбатлантириш ва иқтисодий конъюнктурани кундалик бошқариш воситаси сифатида пулни тезкор қўллашни ифодаловчи кейнс ёндашуви ва пул соҳасидаги автоматик бозор стабилизаторлари ҳаракатини қийинлаштирадиган иқтисодиётдаги зиддиятлар ва диспропорцияларни қораловчи монетаризм ўртасида чегара ётади.

Маълумки, Кейнсчилик XX асрнинг 30–40-йилларда шаклланган бўлиб, иқтисодий сиёсат дастурлари ва назарий адабиётларда асосий қоидага айланди. Монетаризм майдонга кейинроқ, 50-йиллар ўрталарида чикди. У асосий эътиборни пул массаси ва унинг иқтисодиётга таъсирига қаратди.

Пул назарияси кейнсчилик ва монетаризм пайдо бўлишидан анча олдин вужудга келган бўлиб, кўп асрлик тарихга эга. Пулнинг фундаментал муаммолари ғарб сиёсий иқтисодининг мумтоз вакиллари А. Смит, Д. Рикардо асарларидаёқ йўлга қўйилган. Кейинчалик улар XIX-XX асрларнинг йирик назариётчи олимлари Дж. С. Милл, У. Джевонс, Л. Вальрас, А. Маршалл ва бошқалар томонидан умумлаштирилган ва қайта ишланган. Сўнгги ярим аср давомида пулни ўрганиш эстафетаси ғарб иқтисодий фанининг Дж.Хикс, П. Самуэльсон, Дж. Тобин, Ф. Модильяни, Д. Патинкин, М.Фридман каби олимлари қўлига ўтди. Нобель мукофоти лауреати бўлган (Патинкиндан ташқари) айнан шу олимларнинг меҳнатларида “кейнсчилик – монетаризм” дихотомияси (иккига бўлиниш) энг тўлиқ амалга оширилган.

Урушдан кейинги «пул ренессанси» тадқиқотларни пул назариясининг абадий, фундаментал муаммоларига қаратди, “кейнс инқилоби” эса асосий

эътиборни тўлов лаёқатига эга бўлган талабни тартибга солиш муаммоларига қаратди ва «юқори назария» муаммоларини четда қолдириб кетди. Уларнинг фикрига кўра – пулнинг нималиги эмас, балки унинг иқтисодий фаоллик, ишлаб чиқариш, меҳнат ва моддий ресурслар бандлигига таъсири муҳим. Бундай ёндашув пул назариясининг назарий пойдеворидаги жиддий камчиликлар мавжудлиги, кўплаб бошланғич тушунчалар ва асосларнинг реал эмаслигига эътибор қаратмади.

Иқтисодий тушунча сифатида «Пул бу нима?» эканлиги, фундаментал хусусиятлари ва пайдо бўлиш сабабини аниқлашга интилиш қадимги файласуфларнинг асарларидан тортиб то мураккаб математик аппаратни этган замонавий муаллифларнинг ишларигача кўп асрлик иқтисодий фикр тарихи орқали ўтади. Бироқ бу соҳадаги улкан тадқиқотларга қарамай, пул табиати масалалари ҳозиргача қарама-қаршилиқларга сабаб бўлмоқда. Бугунги кунда пулнинг нима эканлиги ва такрор ишлаб чиқариш алоқалари тизимида қандай ўрин тутиши ҳақидаги аниқ илмий тасаввур йўқ. Пулнинг таърифи ҳақидаги назарий мунозаралар замонавий адабиётларда уларни «эмпирик тўлдириш» масалалари билан узвий боғланиб кетган. Бундай ҳолат урушдан кейинги йилларда рўй бераётган пул-кредит механизми структурасидаги жиддий ўзгаришлар билан асосланади. Тўлов айланмасида нақдсиз ҳисоб-китоб ва кредит битимларининг ҳар хил турлари тобора кенг тарқалмоқда, улар банкноталар ва бошқа нақд тўловлари ўрнини босмоқда ҳамда янги тўлов воситаларига эҳтиёжни қисқартирмоқда. Пул муомаласи ва пул капиталини жамғариш соҳаси ўртасидаги чегаралар қисқариб кетмоқда.

Ривожланган мамлакатларда кенг тармоқли банк-кредит институтларининг мавжудлиги фаол муомалада бўлган пулларни тезлик билан жамғармаларга айлантириш ва бунинг акси бўлган жараён учун кенг имкониятлар яратмоқда. Бунга молиявий янгиликлар жараёни, охириги йилларда янги пул бозори воситалари ва гибрид банк счетларининг пайдо бўлиши хизмат қилади, бу ерда пул бир вақтнинг ўзида даромад келтиради ва товарлар учун ҳисоб-китоб воситаси бўлиб хизмат қила олади. Буларнинг

барчаси пул тушунчасининг аниқлигини пасайтириб, пул ва «пул эмас» ўртасидаги чегараларни йўқ қилади.

Компьютер техникаси ва замонавий телекоммуникация воситалари тизимини кенг қўллаган ҳолда банк операциялари ва ҳисоб-китобларни амалга ошириш технологиясининг ўзгариши худди шу йўналишда давом этмоқда. Тўловларни амалга оширишнинг меҳнат сиғимини қисқартириш ҳисоб-китобларни тезлаштиради, пул массасига эҳтиёжни камайтиради. Шу сабабли кўплаб муаллифлар «чексиз ва нақд пулсиз жамият» пайдо бўлиши истиқболларини жиддий муҳокама қиладилар, бу ҳам пул таърифи ҳақидаги мулоҳазаларга долзарблик бахш этади.

1.3. Ҳозирги даврда пулнинг амал қилиш муаммолари

Пул – ривожланган бозор хўжалигининг зарур элементи бўлиб, конъюнктура ҳолати ва иқтисодий циклнинг боришига доимий ва жиддий таъсир кўрсатади. Пул тизими халқ хўжалиги организмда «моддалар алмашуви»ни таъминлайди, катта ҳажмдаги товарлар ва пул массаси ҳаракитини билвосита ифодалайди, давлат молияси ва кредит каналлари орқали ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишини рағбатлантиради.

Пул таҳлилини фаоллаштириш бу мавзудаги нашрлар сонининг кескин ўсиши, пул-кредит муаммолари билан шуғулланувчи иқтисодчилар доирасининг кенгайиши, пул механизмнинг фаолиятига эътиборнинг кучайиши, пулни моделлаштириш усуллари ишлаб чиқиш ва ҳоказоларда намоён бўлади. Пул ҳақидаги фан энг динамик ва оммавий иқтисодий фанлардан бирига айланди.

Ғарб мамлакатларида иқтисодий назариянинг II-жаҳон урушидан кейинги ривожланиши пулнинг фаолият кўрсатиш муаммоларига қизиқишнинг тобора ўсиб бориши учун характерлидир. Бу соҳадаги тадқиқотларнинг жонланиши XX асрнинг 50-йилларида бошланган бўлиб, «пул ренессанси» ёки «пулни такроран кашф этиш» деб номланган. У пайтда ғарб мамлакатларининг пул-кредит тизими иккинчи жаҳон урушини

молиялаштириш учун пул эмиссияси ва ссуда капитали бозоридан кенг фойдаланган давлат бюджет органлари васийлигидан чиқа бошлади. Марказий банклар кўпроқ мустақилликка эга бўлди ва пулнинг харид қобилиятини мустаҳкамлаш учун шиддатли воситалардан фойдалана бошлади. Бироқ молия-кредит тизимини тўлиқ барқарорлаштиришнинг уддасидан чиқилмади. Ғарб мамлакатларининг кўпчилиги пул муомаласининг сурункали етишмаслигига дуч келган бўлиб, бу инфляция босимининг вақти-вақти билан кучайиши, ссуда капитали бозорининг беқарорлиги, фоиз ставкаларининг кескин тебраниши, валюта муаммолари ва ҳоказоларда намоён бўлди. Шундай қилиб, пул муаммоларига ғарб назариётчилари кўрсатган кучли эътибор асосланган ҳисобланади.

Бугунги кунда пул ва пул сиёсатининг назарий муаммолари ғарб иқтисодий фикр намоёндалари ўртасида қизгин мунозаралар ва рақобат майдонига айланган. Чунки хўжалик ривожланиш суръатини рағбатлантириш ва иқтисодий конъюнктурани кундалик бошқариш воситаси сифатида пулни тезкор қўллашни ифодаловчи кейнс ёндашуви ва пул соҳасидаги автоматик бозор стабилизаторлари ҳаракатини қийинлаштирадиган иқтисодиётдаги зиддиятлар ва диспропорцияларни қораловчи монетаризм ўртасида чегара ётади.

Маълумки, Кейнсчилик XX асрнинг 30–40-йилларда шаклланган бўлиб, иқтисодий сиёсат дастурлари ва назарий адабиётларда асосий қоидага айланди. Монетаризм майдонга кейинроқ, 50-йиллар ўрталарида чиқди. У асосий эътиборни пул массаси ва унинг иқтисодиётга таъсирига қаратди.

Пул назарияси кейнсчилик ва монетаризм пайдо бўлишидан анча олдин вужудга келган бўлиб, кўп асрлик тарихга эга. Пулнинг фундаментал муаммолари ғарб сиёсий иқтисодининг мумтоз вакиллари А. Смит, Д. Рикардо асарларидаёқ йўлга қўйилган. Кейинчалик улар XIX-XX асрларнинг йирик назариётчи олимлари Дж. С. Милл, У. Джевонс, Л. Вальрас, А. Маршалл ва бошқалар томонидан умумлаштирилган ва қайта ишланган. Сўнгги ярим аср давомида пулни ўрганиш эстафетаси ғарб иқтисодий

фанининг Дж.Хикс, П. Самуэльсон, Дж. Тобин, Ф. Модильяни, Д. Патинкин, М.Фридман каби олимлари кўлига ўтди. Нобель мукофоти лауреати бўлган (Патинкиндан ташқари) айнан шу олимларнинг меҳнатларида “кейнсчилик-монетаризм” дихотомияси (иккига бўлиниш) энг тўлиқ амалга оширилган.

Урушдан кейинги «пул ренессанси» тадқиқотларни пул назариясининг абадий, фундаментал муаммоларига қаратди, “кейнс инқилоби” эса асосий эътиборни тўлов лаёқатига эга бўлган талабни тартибга солиш муаммоларига қаратди ва «юқори назария» муаммоларини четда қолдириб кетди. Уларнинг фикрига кўра – пулнинг нималиги эмас, балки унинг иқтисодий фаоллик, ишлаб чиқариш, меҳнат ва моддий ресурслар бандлигига таъсири муҳим. Бундай ёндашув пул назариясининг назарий пойдеворидаги жиддий камчиликлар мавжудлиги, кўплаб бошланғич тушунчалар ва асосларнинг реал эмаслигига эътибор қаратмади.

Иқтисодий тушунча сифатида «Пул бу нима?» эканлиги, фундаментал хусусиятлари ва пайдо бўлиш сабабини аниқлашга интилиш қадимги файласуфларнинг асарларидан тортиб то мураккаб математик аппаратни этган замонавий муаллифларнинг ишларигача кўп асрлик иқтисодий фикр тарихи орқали ўтади. Бироқ бу соҳадаги улкан тадқиқотларга қарамай, пул табиати масалалари ҳозиргача қарама-қаршиликларга сабаб бўлмоқда. Бугунги кунда пулнинг нима эканлиги ва такрор ишлаб чиқариш алоқалари тизимида қандай ўрин тутиши ҳақидаги аниқ илмий тасаввур йўқ. Пулнинг таърифи ҳақидаги назарий мунозаралар замонавий адабиётларда уларни «эмпирик тўлдириш» масалалари билан узвий боғланиб кетган. Бундай ҳолат урушдан кейинги йилларда рўй бераётган пул-кредит механизми структурасидаги жиддий ўзгаришлар билан асосланади. Тўлов айланмасида нақдсиз ҳисоб-китоб ва кредит битимларининг ҳар хил турлари тобора кенг тарқалмоқда, улар банкноталар ва бошқа нақд тўловлари ўрнини босмоқда ва янги тўлов воситаларига эҳтиёжни қисқартирмоқда. Пул муомаласи ва пул капиталини жамғариш соҳаси ўртасидаги чегаралар қисқариб кетмоқда.

Ривожланган мамлакатларда кенг тармоқли банк-кредит институтларининг мавжудлиги фаол муомалада бўлган пулларни тезлик билан жамғармаларга айлантириш ва бунинг акси бўлган жараён учун кенг имкониятлар яратмоқда. Бунга молиявий янгиликлар жараёни, охириги йилларда янги пул бозори воситалари ва гибрид банк счетларининг пайдо бўлиши хизмат қилади, бу ерда пул бир вақтнинг ўзида даромад келтиради ва товарлар учун ҳисоб-китоб воситаси бўлиб хизмат қила олади. Буларнинг барчаси пул тушунчасининг аниқлигини пасайтириб, пул ва «пул эмас» ўртасидаги чегараларни йўқ қилади.

Компьютер техникаси ва замонавий телекоммуникация воситалари тизимини кенг қўллаган ҳолда банк операциялари ва ҳисоб-китобларни амалга ошириш технологиясининг ўзгариши худди шу йўналишда давом этмоқда. Тўловларни амалга оширишнинг меҳнат сиғимини қисқартириш ҳисоб-китобларни тезлаштиради, пул массасига эҳтиёжни камайтиради. Шу сабабли кўплаб муаллифлар «чексиз ва нақд пулсиз жамият» пайдо бўлиши истиқболларини жиддий муҳокама қиладилар, бу ҳам пул таърифи ҳақидаги мулоҳазаларга долзарблик бахш этади.

Миқдорий пул назариясининг тарафдорлари товарлар бозорга нархсиз, олтин эса қийматсиз чиқади ва фақат бозордагина олтинлар массаси ва товарлар массасининг у ёки бу нисбати товарларни баҳолайди, ҳамда олтиннинг қийматини белгилайди, деб кўрсатишади. Бизнингча, бу мутлақо асоссиздир. Товарлар муомала соҳасига нархсиз кира олмайди. Айирбошлашга қадар товарлар уларнинг қийматини ифодалайдиган нархга, олтин эса қийматга эга бўлади. Айирбошлаш жараёнида товарларнинг нархи уларнинг қийматига мос равишда сотилади ва олтиннинг ҳақиқий қиймати бошқа товарларга нисбатан аниқланади.

Миқдорий пул назариясининг XVIII асрдаги ёрқин намоёнчаси Д. Рикардодир. Шунини таъкидлаш лозимки, унинг қарашлари икки томонлама тавсифга эга бўлди: бир томондан, у пулнинг қиймати уларни ишлаб чиқаришга меҳнат сарфлари билан аниқланишини тан олган, иккинчи

томондан эса алоҳида даврларда пул бирлигининг қиймати пул миқдори ўзгаришларига боғлиқ равишда ўзгаради, деб ҳисоблаган.

Д. Рикардо пул ҳам товар ҳисобланади ва ўз қийматига эга бўлади, пулнинг қиймати уни ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнатнинг миқдори билан аниқланади, деб тўғри фикр билдиради. Бироқ у пулнинг алоҳида товар эканлигини кўра билмайди. У пулнинг нисбий қиймати талаб ва таклиф таъсирида исталган товарнинг нисбий қиймати сингари ўзгаради, деб ҳисоблайди. Пул алоҳида умумий товар бўлгани учун талаб буюми ҳам, таклиф буюми ҳам бўла олмаслигини тушунмайди.

Рикардо пулни фақат муомала воситаси сифатидаги вазифасида кўради, бойлик тўплаш воситаси сифатидаги вазифасини эса йўққа чиқаради. Унинг фикрича, пул муомаласи соҳасининг пул билан ортиқча тўлдирилиши туфайли унинг қадрсизланиши имконияти вужудга келади. У қоғоз пул муомаласи қонуни билан металл пул муомаласи қонунларининг фарқига бормайди. Юқоридаги назарияларни умумлаштирган ҳолда шуни айтиш мумкинки, пул товар ишлаб чиқариш ва айирбошлашнинг ривожланиши билан вужудга келган.

Юқорида келтирилган назарияларнинг камчиликларини қисқа қилиб тушунтирадиган бўлсак, пулнинг алоҳида товар сифатидаги моҳиятини ҳеч бир назария тўғри ва батафсил ёритмаганлигини таъкидлаб кўрсатиш мумкин. Натижада металлистлар пулнинг нима учун қимматбаҳо бойлик эканлигини, унинг туб негизида нима ётишини тушуниб етишмаган, пулнинг моҳиятини юзаки намоён бўлиш шаклларида кўришган. Номиналистлар бўлса, қоғоз пулларни инкор этмагани ҳолда нима учун уларнинг қимматли эканлигини изоҳлаб бера олмадилар, улар ҳам металлистлар каби пулни юзаки тушуниб, давлат томонидан чиқарилган пул фақат шартли белги ва ҳисоб бирликларинигина ифодалайди, деб кўрсатишади. Юқорида кўрсатганимиздек, классиклар ҳам пулнинг алоҳида товар эканлигини ва бошқа товарлардан унинг ана шу махсус хусусияти ажратиб туришини

тушунтириб бера олмади. Ҳозирги даврда, шу кунларда ҳам олтин пул мазмуни билан қоғоз пул мазмунини бир хил деб қаровчилар жуда кўпдир.

Юқоридаги назарияларни умумлаштирган ҳолда пулни алоҳида товар бўлиб, бошқа барча товарларнинг қийматини ифодалайдиган умумий эквивалент сифатида хизмат қилади, деб таърифлаш мумкин. У бошқа товарлар каби икки томонлама хусусиятга эга: бир томондан, умуман товар сифатида бошқа товарлар сингари қийматга эга бўлса, иккинчи томондан, истеъмол қийматига эга, унинг истеъмол қиймати умумий эквивалент сифатида бошқа исталган товарга алмашувчанлигидир. Бу пул-товарнинг умумий истеъмол қийматидир. Демак, пул товар сифатида қийматга эга бўлади, алоҳида товар сифатида эса қийматнинг бевосита умумий шакли ҳисобланади. Бу пулнинг бошқа ҳеч қайси товарда бўлмаган бевосита алмашувчанлик хоссасини кўрсатади. Юқоридаги назариялар пулнинг ана шу хоссасини тушуниб етмайдилар.

Товарлар оламининг товарлар ва пулларга ажралишида истеъмол қиймати ва қиймат ўртасидаги ички зиддият юзага чиқади. Барча товарлар истеъмол қиймати сифатида чиқсалар, пул эса уларнинг қийматини ифодаловчи восита сифатида кўринади. Ўзининг қийматини ифодалаш учун ҳар бир товар олдиндан пулга айланиши керак. Фақат пулга айланган товаргина истеъмол қиймати билан бир қаторда қийматга ҳам эга бўлади.

Пул доимо абстракт, ижтимоий меҳнатнинг ўлчови сифатида намоён бўлади. Олтин билан қопланган хусусий аниқ меҳнат бир вақтнинг ўзида абстракт ижтимоий меҳнатнинг ҳам бевосита қопланишини билдиради. Ҳар бир товар-хусусий меҳнат маҳсули бўлиб, у пулга айирбошлангач, ижтимоий тан олинади. Пул ёрдамида товарда мужассамлашган ижтимоий меҳнат ҳисобга олинади. Пул доимо қийматнинг умумий эквивалент кутбида қиймат ўлчови сифатида чиқса, барча товарлар доимо нисбий шаклда бўлади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, мана шу ҳар икки қиймат шакллари ўртасида мутаносибликни таъминлаш орқали пул барқарорлигини таъминлаш мумкин. Бизнинг фикримизча, шу ердан пулнинг ижтимоий-иқтисодий муносабат

ифодаси тарзидаги моҳияти келиб чиқади. Товарлар қиймати билан муомаладаги пул миқдори ўртасида муносиблик таъминланса, макроиқтисодий барқарорликка ҳам эришилади, деб ўйлаймиз. Демак, пулнинг ўзи моҳият жиҳатдан жамиятнинг иқтисодий аҳволини ифодалайди. Унинг ҳолатига қараб жамиятга баҳо бериш мумкин.

Ғарб мамлакатлари иқтисодчиларининг йирик назарий муаммолар – пулнинг табиати ва функциялари; унинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш моделларидаги ўрни; пулнинг фоиз меъёри, инфляция ва иқтисодий ўсиш динамикаси билан алоқаси; пул-кредит сиёсатининг самарадорлиги соҳасидаги тадқиқотлари бозор ислоҳотларини амалга оширишда МДҲ мамлакатлари учун катта қизиқиш уйғотади. Пул жараёнларининг ғарб олимларига хос бўлган энг янги талқинлари, оригинал тадқиқот усуллари билан танишиш бизнинг Республикамиз – Ўзбекистонда ўтиш даврида ҳам, узоқ келажакда ҳам умумиқтисодий ва пул-кредит сиёсати вазифалари ва усуллари назарий фикрлашга хизмат қилади.

2-МАВЗУ. ПУЛ-КРЕДИТ КОНЦЕПЦИЯЛАРИНИНГ ИЛК НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

2.1. Пулнинг металлистик назарияси

Ҳозирги рақобат кураши тобора кучайиб бораётган шароитда пулнинг моҳияти, пул муомаласи ва унинг қонуниятларини илмий-назарий жиҳатдан ўрганиш, таҳлил этиш ва оммага етказиш нафақат иқтисодиёт учун, балки ҳаёт учун ҳам муҳим амалий аҳамият касб этади. Пулнинг ижтимоий-иқтисодий ҳодиса сифатидаги моҳиятини иқтисодиёт назариясида тўпланган бой илмий ёндошувларни таҳлил қилиш асосида ўрганишга тўғри келади.

Чунки пул тўғрисидаги назарияда турлича ёндашувлар ва қарашлар мавжуд бўлиб, улар ўртасида умумийлик йўқ. Ғарб иқтисодчиларининг пул таърифи ҳақидаги асарларида доимо тадқиқот объекти, унинг моҳияти ва шакллари, ташқи белгиларини етарлича аниқ тушунмаслик сезилади.

Хусусан, пулнинг концептуал табиати кўпинча турли тарихий даврларда пулнинг муайян шакллари ҳақидаги масалалар билан алмашади. Биринчи ўринга турли пул агрегатларини лойихалаштириш муаммолари, пул тўловлари захирасининг элементлар таркиби ҳақидаги муаммолар чиқади.

Шу сабабли, унинг тўғри мазмунини кўрсатиб бериш учун пул тўғрисидаги асосий назарияларни ўрганиб, таҳлил этамиз.

Маълумки, Кейнсчилик XX асрнинг 30–40-йилларда шаклланган бўлиб, иқтисодий сиёсат дастурлари ва назарий адабиётларда асосий коидага айланди. Монетаризм майдонга кейинроқ, 50-йиллар ўрталарида чикди. У асосий эътиборни пул массаси ва унинг иқтисодиётга таъсирига қаратди.

Пул назарияси кейнсчилик ва монетаризм пайдо бўлишидан анча олдин вужудга келган бўлиб, кўп асрлик тарихга эга. Пулнинг фундаментал муаммолари ғарб сиёсий иқтисодининг мумтоз вакиллари А. Смит, Д. Рикардо асарларидаёқ йўлга қўйилган. Кейинчалик улар XIX-XX асрларнинг йирик назарий олимлари Дж. С. Милл, У. Девонс, Л. Вальрас, А. Маршалл ва бошқалар томонидан умумлаштирилган ва қайта ишланган. Сўнгги ярим аср давомида пулни ўрганиш эстафетаси ғарб иқтисодий фанининг Дж.Хикс, П. Самуэльсон, Дж. Тобин, Ф. Модильяни, Д. Патинкин, М.Фридман каби олимлари қўлига ўтди. Нобель мукофоти лауреати бўлган (Патинкиндан ташқари) айнан шу олимларнинг меҳнатларида “кейнсчилик-монетаризм” дихотомияси (иккига бўлиниш) энг тўлиқ амалга оширилган.

Урушдан кейинги «пул ренессанси» тадқиқотларни пул назариясининг абадий, фундаментал муаммоларига қаратди, “кейнс инқилоби” эса асосий эътиборни тўлов лаёқатига эга бўлган талабни тартибга солиш муаммоларига қаратди ва «юқори назария» муаммоларини четда қолдириб кетди. Уларнинг фикрига кўра – пулнинг нималиги эмас, балки унинг иқтисодий фаоллик, ишлаб чиқариш, меҳнат ва моддий ресурслар бандлигига таъсири муҳим. Бундай ёндашув пул назариясининг назарий пойдеворидаги жиддий камчиликлар мавжудлиги, кўплаб бошланғич тушунчалар ва асосларнинг реал эмаслигига эътибор қаратмади.

Металлистик пул назарияси пулни қимматбаҳо металлар, олтин ва кумуш билан изоҳлайди ва XVI–XVIII асрларда капитал дастлабки жамғарилиши даврида ривожланган, бу назария намояндалари (Англияда – У. Стаффорд, Т. Мэн, Д. Норс; Францияда – А. Монкретъен) тангаларнинг емирилишига қарши чиқиб, металларнинг барқарор муомалада бўлишини ёқлаб чиқишди. Улар пулларнинг моҳиятини асл металларнинг ижтимоий хусусиятлари эмас, балки табиий хусусиятлари билан боғлашган, пулларга ижтимоий, ишлаб чиқариш муносабати сифатида қарашмаган, балки уларни буюм деб билишган. Шунинг учун улар пулларнинг тўлақонли тангаларни талаб қиладиган функцияларини, айниқса, жаҳон пуллари ва хазиналар функцияларини мутлоқлаштиришган.

Пулнинг металлистик назариясининг биринчи метаморфозаси XIX асрнинг иккинчи ярмига тегишли бўлиб, Германияда 1871-1873 йилларда олтин танга стандартининг киритилиши билан боғлиқдир. Бунда немис иқтисодчилари (К. Книс ва бошқалар) қимматбаҳо металларнигина эмас, балки металлга майдаланадиган марказий банк банкноталарини ҳам пул, деб ҳисоблаганлар.

Назариянинг иккинчи метаморфозаси биринчи жаҳон урушидан кейинги даврда бошланди, унинг намояндалари олтин танга стандартини ўрнатиш мумкин эмаслигини тан олганлари ҳолда, олтин монометаллизмнинг янги қирқилган шакллари: олтин қуйма ва олтин девиз стандартини киритиш учун ўз назарияларини асослашга уриндилар.

Пулнинг металлистик назариясининг учинчи метаморфозаси иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврга тўғри келади. Француз иқтисодчилари А.Тулемон, Ж. Рюэфф ва М. Дебре, ҳамда инглиз иқтисодчиси Р. Ҳарродлар олтин стандартини халқаро муомалага киритиш зарурати ҳақидаги ғояни таклиф қилдилар, Америка иқтисодчиси М. Гальперин ва Француз иқтисодчиси Ш. Рист уни ички муомалага киритиш ҳақидаги талабни илгари сурди.

Пулнинг металл назарияси ўзининг энг тугал кўринишида уни миллий бойлик сифатида пул ҳақидаги таълим билан боғлаган меркантилистлар томонидан шакллантирилди.

Меркантилистлар хўжалик ҳаёти учун қатъий, барқарор пул, тўла қийматли тангалар зарурлигини асосладилар, бу товар ишлаб чиқариш талабларига жавоб беради. Меркантилист-металлистлар бойликни пулга, пулни эса қимматли металлларга тенглаштирадилар. Улар пул ўз табиатига кўра, олтин, бироқ олтин ўз табиатига кўра пул эмаслигини, қиймат белгилари пулнинг моҳиятини маълум вазифаларида – муомала ва тўлов воситаси вазифаларида намоён бўлиш шакли эканлигини тушунмадилар.

Бизнинг назаримизда, металлизм назариясининг хатолиги шундаки, биринчидан, жамият бойлигининг манбаи меҳнат билан яратилган моддий неъматлар йиғиндиси эмас, балки олтин ва кумуш, деб ҳисобланган; иккинчидан, муомаладаги металл пулларни қоғоз пуллар билан алмаштириш зарурати ва мақсадга мувофиқлиги инкор қилинган.

Бошланғич капитал жамғаришнинг яқунланиши билан ташқи савдо бойликнинг ўсишида асосий манба бўлмай қолди. Капитал киритиш ва қўшилган қиймат олиш – бойликнинг ўсиш манбаси сифатида мануфактуралар ва қишлоқ хўжалигининг роли тобора орта бошлади. Саноатнинг ривожланиши ички бозорни ривожланишини талаб қилиши сабабли меркантилизм танқидчилари пулнинг металлистик назариясига ҳам қарши чиқдилар ва ички муомалада муомала харажатларини ошириб юборадиган тўлақонли металл пуллар керак эмас деган хулосага келдилар. Францияда пулнинг металлистик назариясига физиократлар ва уларнинг издошлари қарши чиқдилар (масалан, П. Буагильбер).

Эркин рақобат ва капитализм даврида қоғоз пулларнинг пайдо бўлиши ва тарқалиши билан металлистик назария тарафдорлари (масалан, немис иқтисодчилари К. Книс, В. Лексие, А. Лансбург ва б.) пул белгиларининг муомалада бўлиш имкониятини инкор этмадилар, бироқ уларни албатта металл пулга алмаштиришни талаб қилдилар. Бунда қоғоз пуллар

айирбошланинг соф техник воситалари сифатида, олтин ва кумуш эса табиатига кўра пул сифатида кўриб чиқилган. Инфляцияга қарши йўналтирилган пул ислохотлари айнан шу тамойиллар билан изоҳланади.

XIX асрнинг охирида халқаро ҳисоб-китоблар ва пул муомаласи амалиётига етакчи мамлакатлар валюталари тобора кўпроқ киритила бошланди, кредит пулларни бевосита олтинга эмас, балки уларни девиз валютасига айирбошлани назарда тутадиган пул муомаласи олтин-девиз тизими пайдо бўлди. Пулнинг металлистик назарияси тасаввурига Австро-Венгрияда 1879 йил ва Ҳиндистонда 1893 йили жорий қилинган блокланган чеканка тизими ҳам кира олмади. Муомалада бўлган австрия гульденлари ва ҳинд рупиялари қиймати, шунингдек, бу валюталар курси уларнинг таркибида бўлган кумуш қийматидан катта эди. Муомаладаги пул қиймати билан унинг таркибидаги металл қиймати ўртасидаги фарқ номинал пул назариясининг ривожланишига туртки бўлди. Империализм даврида бу назария устунликка эга бўлди. Неометаллистларнинг урушдан кейинги даврда пулнинг металлистик назариясини, олтин стандартини қайта тиклаш учун қилган ҳаракатлари муваффақиятли бўлиб чиқмади, чунки бунинг учун на иқтисодий, на сиёсий шароитлар мавжуд эди. Бу пул тизимларини олтин ишлаб чиқаришга боғлиқ қилиб қўйган ва тезаврация хавфини (пулга талаб) яратган бўларди. Жаҳон валюта инқирози ва дунёдаги етакчи мамлакатларда тўлов баланси инқирози XX асрнинг 60–70-йилларида пулнинг металлистик назариясига узил-кесил нуқта қўйди.

2.2 Пулнинг номиналистик ва давлат назариялари

Пулнинг номиналистик назарияси металлистик назариядан фарқли ўлароқ, пулнинг металл билан алоқасини узиб ташлайди. Пул ички қийматдан маҳрум бўлган шартли белгилар сифатида кўриб чиқилади. Пулнинг товар табиати инкор этилади, унинг вужудга келиши эса одамлар ўртасида айирбошлани таъминлаш мақсадида ёки давлатнинг қонун ҳужжатлари асосидаги келишув натижаси сифатида кўриб чиқилади. Шу

сабабли пулнинг давлат назарияси номиналистик назариясининг бир тури ҳисобланади.

Пулнинг номиналистик назарияси вужудга келиши учун тарихий шарт бўлиб олтин қўймасидан танга пулларга ўтиш хизмат қилди, бунда пул вазни бўйича эмас, балки номи бўйича қабул қилина бошланган. Пулнинг устига ёзиб қўйилган қийматини унинг ички қийматидан айириш имконияти пулнинг давлат томонидан муомалага чиқариладиган шартли белгилар эканлиги ҳақида ёлғон хулосаларнинг пайдо бўлиши учун имкон берди. Қоғоз пул бирликларининг пайдо бўлиши билан номиналистик пул назарияси тарафдорларининг сони ўса бошлади ва уларнинг таъсири кучайиб борди. Олтинни пул муомаласи соҳасидан сиқиб чиқариш ва уни қоғоз пулларга алмаштиришни тўхтатиш, шунингдек, нақдсиз ҳисоб-китоб шаклларининг жадал ривожланиши шунга олиб келдики, пулнинг номиналистик назарияси устунлик қила бошлади.

Пулнинг номиналистик назарияси вужудга келиши ишлаб чиқаришнинг қулдорлик тузумига бориб тақалади. Пулнинг давлат назарияси пайдо бўлишига бевосита дастлаб қулдорлик тузуми, сўнгра феодал тузум мурожаат қилган танга пулларнинг бузилиши сабаб бўлди. Бундай амалиёт тарафдори бўлиб чиққан расмий идеологиянинг тасдиқлашича, пул давлат ҳокимияти томонидан яратиладиган бўлиб, у ўз хоҳиши бўйича пул бирлигининг харид қобилиятини ўзгартириши мумкин. Кейинчалик бу назария қоғоз пулларга ўтишни ёқлай бошлади.

Пулнинг номиналистик назарияси ўзининг энг тўлиқ ривожини XVIII аср олимларининг асарларида топди. Номинализмнинг биринчи намояндалари инглиз Ж. Беркли ва Ж. Стюартлар бўлишган. Улар биринчидан, пул давлат томонидан яратилади, иккинчидан, уларнинг қиймати номинал билан ифодаланади, учинчидан, пулнинг моҳияти идеал нархлар масштабига киритилади, деб ҳисоблаганлар. Масалан, Ж. Стюарт пулни тенг бўлинган нархлар масштаби сифатида таърифлайди. Хусусан, Ж. Стюарт таклиф қилган «идеал пул бирлиги» концепциясига кўра, пул фақат

нарх миқёси функциясини бажаради. Дж. Биллерс ва Н. Барбон (ингл.) пул бу – фақат шартли белги бўлиб, товар билан ҳеч қандай умумийликка эга эмас, деб ҳисоблаганлар. Худди шундай карашларни субъектив идеализм таарфдори бўлган инглиз олими Дж. Беркли ҳам ривожлантирган. У пулни моддий қимматга эга бўлмаган, абстракт қиймат муносабатлари сифатида кўриб чиққан. Бошқа олимлар бу ҳолни танқид қилиб, бир бош қанди ўлчов бирлиги қилиб олинган оғирликка эга бўлган тош ёрдамидагина ўлчаш мумкин. Пуллар ҳам ўзининг мустақил қийматига эга бўлгани ҳолда товарлар қийматини ўлчай олади, деб ёзадилар.¹ Демак, номиналистлар пулларни техник алмашув қуроли сифатида ўрганиб, унинг қиймат табиатини тўлиқ инкор қилишган.

Австриялик иқтисодчи Ф. Бендиксен бу назариянинг иқтисодий вариантини асослаб берган. Унинг фикрича, пул бу – қийматнинг шартли белгиси бўлиб, ҳисоб-китоб воситасининг ёрдамчи ролини ўйнаган ва алмашиниш пропорцияларини ифодалаган. К. Эльстернинг (Германия) ишларида валюта курсларига давлатнинг таъсир кўрсатиш усулларига алоҳида эътибор қаратилган. Валюта курсларини самарали тартибга солиш учун давлатлар ўртасида «шартнома паритети»ни қўллаб-қувватлаш ҳақидаги битим талаб қилинади.

Номинализмнинг моҳияти немис иқтисодчиси Г. Кнаппнинг пул назариясида (“Давлат пул назарияси”, 1905 й.) янада яққол намоён бўлди. Унинг асосий қоидалари қуйидагилардан иборат: пул-давлат ҳуқуқининг маҳсули, давлат ҳокимиятининг уйдирмаси; пул-давлат томонидан тўлов кучига эга бўлган белгилардир; пулнинг асосий вазифаси – тўлов воситаси вазифасидир.

Кнапп пулнинг моҳияти белгилар материалида эмас, балки уларни қўллашни тартибга солувчи ҳуқуқий қоидаларда мужассамлашган, деб ёзади. Унинг фикрича, пул тўлов воситаси қонуни билан белгиланган тартиб

¹ Жукова Е.Ф. Общая теория денег. М.: “Банки и биржи”, ЮНИТИ, 1995. –126-с.

ўрнатишдир. Ҳар хил пул белгиларининг аҳамияти ёки кучи Кнаппнинг таъкидлашича, давлат ҳокимиятининг қонунлари, фармон ва қарорлари билан белгиланади. Кнапп қоғоз пуллар барча муносабатларда металл пуллар билан тенг қийматга эга эканлигини ва шунинг учун ҳам пул тизими умуман, олтинга муҳтож эмаслигини исботлашга ҳаракат қилади. Бу “Янги пул назарияси” моҳият жиҳатдан эски номиналистларнинг нотўғри ғояларини такрорлайди ва ривожлантиради. Кнапп назарияси Германия империализми манфаатларини ифодалаган бўлиб, Англиянинг «олтин гегемонияси»га қарши қаратилган.

Бизнинг фикримизча, номиналистларнинг пул тартиб ўрнатишдан иборатлиги ҳақидаги фикри мутлақо нотўғри, чунки ҳақиқатда пул стихиявий равишда кишиларнинг хоҳиш-иродаларига боғлиқ бўлмаган ҳолда давлат пайдо бўлгунга қадар, айирбошлашнинг ривожланиши жараёнида пайдо бўлди. Пулнинг моҳиятини унинг тўлов воситаси вазифасидан келтириб чиқаришга уриниш ҳам асоссиздир. Биринчидан, пулнинг вазифалари унинг моҳиятининг намоён бўлишидир; иккинчидан, тўлов воситаси вазифасининг ўзи бошқа вазифаларнинг – қиймат ўлчови, муомала воситаси ва бойликни тўплаш воситаси вазифаларининг ривожланиши натижаси ҳисобланади. Давлат номиналистларнинг фикрига зид ўлароқ, пулни яратмайди, балки муомала соҳасидаги ҳақиқий пул ўринбосарларнинг тўлов қувватини қонунийлаштиради, холос. Давлат, албатта, чоп этиш ускунасидан фойдаланиб, пул белгилари чиқариши мумкин, бироқ у пулнинг ҳақиқий харид ва тўлов қувватини белгилашда мутлақо кучсиздир.

Кнапп ва унинг издошлари ўз назарияларида иш ҳақини музлатиб қўйиш тажрибасини ёқлайдилар, унга кўра қоғоз пуллар кадрсизланганда, ишчиларга олдинги пул суммасида иш ҳақи тўланади. Бу пулга улар кам миқдордаги истеъмол буюмлари сотиб олишлари мумкин бўлади. Номиналистик назария моҳият жиҳатдан қоғоз пуллар кадрсизланишини ишчилар ҳисобидан қоплаш йўлини кўрсатганлар.

Бизнинг назаримизда, номиналистлар давлат пул назариясининг хатолигини яна шундай асослаш мумкинки, биринчидан, пул ҳуқуқий эмас, балки иқтисодий тушунчадир. Иккинчидан, металл пуллар мустақил қийматга эга бўлади, уни давлатдан олмайди, қоғоз пулларнинг вакиллик қиймати ҳам давлат томонидан белгиланмайди, балки объектив иқтисодий қонунлар билан белгиланади.

Номиналистик пул назарияси XVII–XVIII асрларда пул муомаласи тўла қийматли бўлмаган тангалар билан олиб борилганда шаклланди. Номинализмнинг биринчи намояндалари инглиз Ж. Беркли, Ж. Локк ва Ж. Стюартлар бўлишган. Уларнинг назарияси учун пуллар – бу фақат товарлар айирбошланишига хизмат қиладиган идеал ҳисоб бирликлари, маҳсулот, давлат ҳокимиятининг натижаси, пулнинг асосий вазифаси – тўлов воситаси вазифасидир деб тушуниш ҳарактерли эди, номиналистлар пулларни техник алмашув қуроли сифатида ўрганиб, унинг қиймат табиатини тўлиқ инкор қилишган.

Фикримизча, номиналистларнинг пул тартиб ўрнатишдан иборатлиги ҳақидаги фикри мутлақо нотўғри, чунки ҳақиқатда пул стихиявий равишда кишиларнинг хоҳиш-иродаларига боғлиқ бўлмаган ҳолда давлат пайдо бўлгунга қадар, айирбошланишнинг ривожланиши жараёнида пайдо бўлди. Пулнинг моҳиятини унинг тўлов воситаси вазифасидан келтириб чиқаришга уриниш ҳам асоссиздир

1929–1933 йиллардаги иқтисодий таназзул даврида номинализм янада ривожланди ва олтин стандартдан воз кечишни оқлаш учун назарий асос сифатида танилди. Ж.М. Кейнс (“Пул ҳақида трактат”, 1930 й.) олтин пулларни “ёвузлик қолдиқлари”, “Араванинг бешинчи ғилдираги”, деб эълон қилди.¹ Олтинга нисбатан эластикроқ бўлган қоғоз пулларни у идеал, деб ҳисоблайди ва улар жамиятнинг доимий гуллаб-яшнашини таъминлашлари керак, деб кўрсатади. Қоғоз пулларнинг олтинни муомаладан сиқиб

¹ Жукова Е.Ф. Общая теория денег. М.: “Банки и биржи”, ЮНИТИ, 1995. –126-с.

чиқаришига у пулнинг олтиндан устунлиги ва номинализмнинг ғалабаси сифатида қарайди

Шундай қилиб, номинализмнинг барча кўринишларига бир хил камчиликлар хосдир: пулнинг товар сифатидаги келиб чиқишини тан олмаслик, унинг муҳим вазифаларини инкор қилиш, пулни нарх масштаби билан, идеал ҳисоб бирлиги билан таърифлашдир.

2.3. Пулнинг миқдорий назарияси

Эркин рақобат капитализми даврида (XVIII–XIX асрлар) устунлик қилган «қадриятли тўр» концепцияси пулнинг миқдорий назариясида энг ёрқин ифодасини топган.

Бу назарияга кўра, муомаладаги тўлов воситалари миқдорининг ўзгариши товарлар нархи даражасига бевосита ва пропорционал таъсир кўрсатади. Пул муносабатлари реал (моддий-буюм) жараёнлар учун «тўр» бўлиб хизмат кўрсатади ва иқтисодий ривожланишга ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди. Кейинчалик пулнинг миқдорий назарияси бозор иқтисодиётининг ички координацияси, унинг нарх динамикаси ва рақобат механизми асосида ўзини ўзи самарали тартибга солиш қобилияти ҳақидаги ғоя тарафдори бўлган неоклассик концепциянинг муҳим бир қисмига айланди.

Миқдорий назария пулнинг қиймати ва мос равишда товар нархлари даражасини пул миқдорининг ўлчами билан изоҳлайди: муомалада пул қанчалик кўп бўлса, нарх шунчалик юқори бўлади ва аксинча. Бу қонуният қоғоз пулларга ҳам, металл пулларга ҳам тааллуқли. Бу назариянинг илк намоёндалари Ш.Л. Монтескье ва Д. Юм (XVIII аср ўрталари) бу қонуниятларни XVI–XVII асрларда Европа бошидан кечирган «нарх инқилоби»дан озод қилди.

Бу назариядан олтин ва кумуш тўплаш миллатни бой қилади, деган фикр тарафдори бўлган меркантилистларни танқид қилиш учун фойдаланилган. Пулнинг миқдорий назарияси тарафдорларининг фикрига кўра, бундай жамғариш натижасида қимматбаҳо металл қадрсизланади ва товарлар нархи

ўсади. Миллатнинг ҳақиқий бойлиги олтин ва кумушнинг жонсиз тўпламида эмас, балки мануфактуралар яратиш ва уларда жонли меҳнатни қўллашдан иборат. Миқдорий пул назариясининг XVIII асрдаги ёрқин намоёндаси Д. Рикардодир. Шунини таъкидлаш лозимки, унинг қарашлари икки томонлама тавсифга эга бўлди: бир томондан, у пулнинг қиймати уларни ишлаб чиқаришга меҳнат сарфлари билан аниқланишини тан олган, иккинчи томондан эса алоҳида даврларда пул бирлигининг қиймати пул миқдори ўзгаришларига боғлиқ равишда ўзгаради, деб ҳисоблаган.

Д. Рикардо пул ҳам товар ҳисобланади ва ўз қийматига эга бўлади, пулнинг қиймати уни ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнатнинг миқдори билан аниқланади, деб тўғри фикр билдиради. Бироқ у пулнинг алоҳида товар эканлигини кўра билмайди. У пулнинг нисбий қиймати талаб ва таклиф таъсирида исталган товарнинг нисбий қиймати сингари ўзгаради, деб ҳисоблайди. Пул алоҳида умумий товар бўлгани учун талаб буюми ҳам, таклиф буюми ҳам бўла олмаслигини тушунмайди.

Рикардо пулни фақат муомала воситаси сифатидаги вазифасида кўради, бойлик тўплаш воситаси сифатидаги вазифасини эса йўққа чиқаради. Унинг фикрича, пул муомаласи соҳасининг пул билан ортиқча тўлдирилиши туфайли унинг қадрсизланиши имконияти вужудга келади. У қоғоз пул муомаласи қонуни билан металл пул муомаласи қонунларининг фарқига бормайди. Пулнинг миқдорий назарияси тарафдорлари нафақат пулнинг қиймат ўлчови сифатидаги функцияларини, балки металл муомаладаги пул миқдорини тартибга солувчи хазина сифатидаги функциясини ҳам инкор қиладилар.

Пулнинг миқдорий назарияси нафақат металл, балки қоғоз пулларга нисбатан ҳам асоссиз, чунки уларнинг муомалада бўлиш қонуниятлари фақат улар қийматининг меҳнат назарияси асосида очиб берилиши мумкин.

Юқоридаги назарияларни умумлаштирган ҳолда шунини айтиш мумкинки, пул товар ишлаб чиқариш ва айирбошлашнинг ривожланиши билан вужудга келган.

Юқорида келтирилган назарияларнинг камчиликларини қисқа қилиб тушунтирадиган бўлсак, пулнинг алоҳида товар сифатидаги моҳиятини ҳеч бир назария тўғри ва батафсил ёритмаганлигини таъкидлаб кўрсатиш мумкин. Натижада металлустлар пулнинг нима учун қимматбаҳо бойлик эканлигини, унинг туб негизида нима ётишини тушуниб етишмаган, пулнинг моҳиятини юзаки намоён бўлиш шаклларида кўришган. Номиналиустлар бўлса, қоғоз пуллари инкор этмагани ҳолда нима учун уларнинг қимматли эканлигини изоҳлаб бера олмадилар, улар ҳам металлустлар каби пулни юзаки тушуниб, давлат томонидан чиқарилган пул фақат шартли белги ва ҳисоб бирликларинигина ифодалайди, деб кўрсатишади. Юқорида кўрсатганимиздек, классиклар ҳам пулнинг алоҳида товар эканлигини ва бошқа товарлардан унинг ана шу махсус хусусияти ажратиб туришини тушунтириб бера олмади. Ҳозирги даврда, шу кунларда ҳам олтин пул мазмуни билан қоғоз пул мазмунини бир хил деб қаровчилар жуда кўпдир.

Замонавий шароитларда пулнинг миқдорий назарияси жуда кенг қўлланилмоқда. Ғарб мамлакатларининг иқтисодчилари ва ишбилармон доиралар вакиллари уни давлатнинг иқтисодиётга аралашуви, пул муомаласи ва бутун саноат циклига таъсир учун кўрсатма сифатида кўриб чиқадилар. Айнан пул массасини тартибга солишда товарлар нарх даражаси ва хўжалик фаоллиги ҳолатига таъсир усули кўзда тутилади. Ушбу таъсир усулларини ишаб чиққан Дж.М.Кейнс пулнинг миқдорий назариясини конъюнктура назарияси билан боғлаш зарурлигини кўрсатган. Муомала соҳаси орқали саноат цикли ҳаракатига таъсирини Кейнс ва унинг издошлари қуйидаги тарзда белгилаган. Муомаладаги пул массаси ва кредит ресурслари ҳажмининг ўсиши ортидан иқтисодиётнинг жонланиши, фойданинг ва бандликнинг ўсиши келади. Бундай жонланишга банк фойзининг пасайиши хизмат қилиши мумкин, у кредитга талаб ва инвестицияларни, шунингдек, тақчилликни молиялаштиришни, яъни у ёки бу товарларга ҳукумат талабини кенгайтиришни рағбатлантиради. Ҳукумат харажатлари, пул муомаласи

ҳажмини ошириб, иқтисодиётнинг жонланишига хизмат қилиши кўзда тутилган.

Кейнс назарияси тарафдорлари миқдорий назариянинг янги вариантини – ортиқча талаб назариясини илгари сурдилар, унга мувофик, инфляция сабаби пул массаси ва ҳукумат харажатларининг ўсишида эмас, балки аҳолининг ортиқча талаби ўсишида («ортиқча талаб»нинг пайдо бўлишида) ётади. Улар шу ортиқча талабни солиқларни ошириш, заёмлар чиқариш, иш ҳақини музлатиб қўйиш, шунингдек, мажбурий жамғармалар ёрдамида қисқартиришни таклиф қиладилар.

Ортиқча талабга қарши кураш ғарб мамлакатларида кенг қўлланилган. Ортиқча талабни йўқотишнинг турли усуллари кенг қўлланган, масалан, Буюк Британияда 1967 йилнинг кузида фунт стерлинг девальвациясидан сўнг ўтказилган. Бироқ миқдорий пул назарияси рецептлари капиталистик дунёда чуқур валюта инқироzi ва инфляциянинг ўсишига тўсқинлик қила олмади.

Сэй айнияти ва қонуни. Пулнинг миқдорий назарияси такрор ишлаб чиқариш классик моделига уйғунлик билан киришиб кетади. У мукаммал рақобат ва тўлиқ нарх эластиклиги шароитларида бозорларда автоматик равишда ташқаридан ҳеч қандай аралашувларсиз барча ишлаб чиқариш ресурсларидан тўлиқ фойдаланган ҳолда мувозанатлашади. Бу тасаввурлар Ж.Б.Сэй назариясини амалга оширишда ўз аксини топган. У товар бозорларида талаб ва таклифнинг тўлиқ мос келиш тамойилини билдиради.

Бироқ бу қонун турлича танқидларга учради: айниятдан Сэй қонунигача. Сэй айниятини алгебраик ифодалаш мумкин:

$$\sum_{i=1}^n X_i^{xd} = 0$$

бу ерда: X_i^{xd} – X товарга ортиқча талаб.

Классик йўналишнинг замонавий издошлари талаб ва таклиф фақат якуний ҳисобда мос келади деган фаразга амал қиладилар. Бу бозорнинг перманент ҳолати эмас, балки унинг якуний мувозанат шароити холос. Бундай талқинда вақтинчалик мувозанатсизлик, ортиқча талаб ёки таклиф

имконияти пайдо бўлади. Бироқ бу номутаносибликлар қисқа муддатли характерга эга бўлиб, эркин бозор хўжалиги пировардида мувозанатга эришади.

Сиёсий иқтисод математик мактабининг йирик вакили, халқаро иқтисодий жамият асосчиларидан бири ва унинг биринчи президенти (1931–1933) **Ирвинг Фишер** (1867–1947) пулларнинг миқдорий назариясини замонавийлаштиришга катта ҳисса қўшди. У “Пулларнинг харид қилиш кучи. Унинг белгиланиши ва кредит, фоизлар ва таназзулларга муносабати” асарида (1911) пуллар массаси билан товарлар нархлари даражаси ўртасидаги боғлиқликни формалаштиришга ҳаракат қилган. Товарлар учун тўланган пуллар сони ва сотилган товарлар нархлари суммаси тенг бўлгани учун буни И. Фишер тарози билан ўхшатмоқчи бўлади.

Математик шаклда айирбошлаш тенгламасини қуйидаги формула шаклида тасаввур этиш мумкин:

$$MV = \sum PQ$$

бунда: (Expenditure) – пул муомаласининг умумий ҳажми, яъни мазкур жамиятда шу йил давомида товарларни сотиб олиш учун сарфланадиган пуллар суммаси; М (Money) – ушбу жамиятда йил давомида муомалада юрган пулларнинг ўртача миқдори;

$$V = \frac{\sum PQ}{M}$$

(Velocity) – неъматларга айирбошлашдаги пуллар айланишларининг ўртача сони; Р – (Price) – ушбу жамиятда сотиб олинадиган ҳар қандай алоҳида товарнинг ўртача сотиш нархи; Q – (Quantity) – товарларнинг жами харид қилинган сони.

Фишер формуласи олтин тангали стандарт шароитида тўғри бўлмайди, чунки у пулларнинг ички қийматини ҳисобга олмайди. Бироқ олтинга алмаштирилмайдиган қоғоз пуллар муомала қиладиган шароитда у муайян мазмун касб этади. Бундай шароитда пул массасининг ўзгариши, гарчи И. Фишер товарлар нархларининг мутлоқ эластиклигини назарда тутиб, нарх механизмини маълум маънода идеаллаштиради, лекин товарлар нархлари даражасига таъсир кўрсатади. Бошқа неоклассиклар каби Фишер ҳам мукамал рақобатчиликка асосланади ва ўз хулосаларини монополиялар ҳукмронлик қиладиган ва нархлар олдинги эластиклигини жиддий йўқотган жамиятга тегишли деб билади.

Кўпгина ҳозирги иқтисодчилар айирбошлаш тенгламасини бир хиллик, яъни $MV = PQ$ сифатида тавсифлашади. Гап шундаки, бу тенглама П-Т айирбошлаш ҳаракатини товарларнинг жами массасига дахлдор деб ифодалашга уринади, яъни товарлар сотиб олинган пуллар суммаси сотиб олинган товарлар нархлари суммасига тенг (бир хил). Бу тавтологиядир ва шунинг учун айирбошлаш формуласи нархларнинг умумий (мутлоқ) даражасини изоҳлаш учун хизмат қила олмайди.

Миқдорий назария тарафдорларининг фараз қилишича, айирбошлаш формуласи мутлоқ катталикини EQ ни изоҳлайди (айни бир вақтда талаб ва таклиф механизми ундан нисбий тебранишларни изоҳлайди).

И. Фишер ва унинг издошлари шундай нуқтаи назарга амал қилишган. Улар пулларнинг айланиш тезлиги (V) ва ишлаб чиқариш даражаси (Q) муомалада юрган пуллар миқдори (M) ва нархлар даражасига (P) боғлиқ бўлмаслигини асослашга уринишган. Улар пулларнинг айланиши тезлиги аввало демографик (аҳолининг зичлиги ва ҳоказо) параметрларга боғлиқ бўлади, деб фараз қилишган. Ишлаб чиқариш даражаси эса асосан меҳнат бозорида юзага келаётган шарт-шароитлар билан белгиланиб, нархлар даражаси ва муомалада юрган пуллар сонига боғлиқ бўлмайди. Шубҳасиз, бозор хўжалиги ҳукмронлик қиладиган шароитда бундай қоидалар яққол нореал тус касб этади.

3-МАВЗУ. ПУЛ ХЎЖАЛИГИНИНГ КЕЙНС МОДЕЛИ

3.1. Кейнс пул назариясининг асосий жиҳатлари

Классик макроиқтисодий модель пулнинг миқдорий назариясини сезиларли соддалаштириб, уни унчалик тўғри талқин қилмайди. Шу сабабли ушбу бобда эски ва янги кейнс моделлари кўриб чиқилади ва у классик модель билан таққосланади.

Неоклассикларнинг ёндашуви капиталистик воқеликка зид келди ва бу ҳол 1929–1933 йиллардаги “**Буюк депрессия**” жараёнида алоҳида намоён бўлди. Аҳволни тузатиш иши Ж.М.Кейнснинг зиммасига тушди. У «Бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси» асарида (1936й.) пулларнинг айланишдан чиқиб кетиши сабабларини аниқлашга уринади, чунки, унинг фикрича, бунинг натижасида ялпи тўловга қобилятли талаб ҳажми қисқарадики, бу ишлаб чиқариш ривожланишига тўсқинлик қилади. Ж.М. Кейнснинг фикрича, пулларнинг чиқиб кетишининг бош сабаблари “учта фундаментал психологик омиллар”: истеъмолга мойиллик, ликвидликни афзал кўриш ва капитал активлардан келадиган бўлғуси даромад тахмини билан боғлиқ.

Бу назария академик тадқиқотлар ва таълимда ҳам, сиёсатни ифодалашда ҳам қўлланадиган устунлик қилувчи макроиқтисодий моделга айланди, бироқ бу назариянинг ривожланишидаги босқичларни фарқлаш лозим:

а) эски кейнс модели бу – кейнс назариясини Хикс ва Хансен томонидан интерпретация қилиш бўлиб, кўпинча уни Хикс-Хансен модели деб аташади; унинг ривожланишига, шунингдек, Клейн, Самуэльсон ва Модильяни ҳам муносиб ҳисса қўшган;

б) янги кейнс модели – XX аср 60-йилларининг иккинчи ярмидан бошлаб Клауэр, Лейонхувуд, Бэрроу ва Гросман томонидан ишлаб чиқилган. Бироқ Кейнс ёндашуви умумий бўлиб қолаверди, у ўз вазифасини тўлиқ

бандликда мувозанат умумий ҳолат эмаслигини кўрсатишда деб билди. Умумий ҳолат бу – ишсизлик мавжудлигидаги мувозанат, тўлиқ бандлик – ўзига хос ҳолат. Тўлиқ бандлик ҳолатига эришиш учун давлат махсус сиёсат юритиши лозим, чунки автоматик амал қилувчи бозор кучлари унга эришишни кафолатламайди.

Кейнс модели макроиқтисодий агрегатлар ёрдамида ифодаланади. Бунда агрегациялашнинг икки туридан фойдаланилади:

1) модель хусусий сектордаги фирмалар ва индивидларнинг хулқ-атвори ва давлат секторининг хулқ-атворини акс эттиради (кейнс модели хорижий секторни ҳам қамраб олади, бироқ биз бунга ҳали қайтамыз);

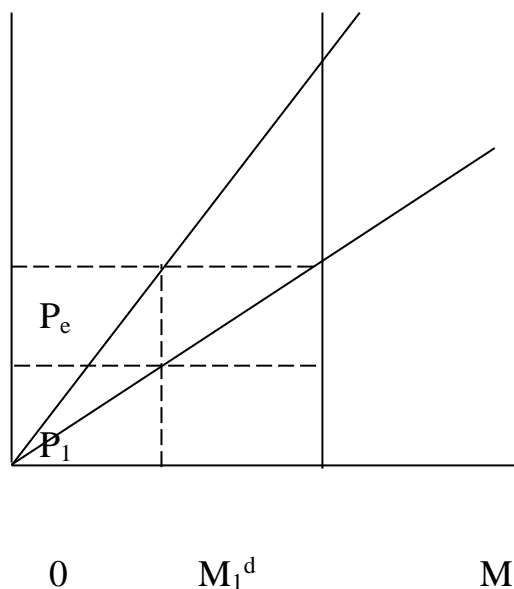
2) моделда маълум бир товар турлари ва ўзгарувчилар таркибий қисмларга бирлашади, шунинг учун истеъмол товарига белгиланган умумий талаб (айтайлик X_1) эмас, балки барча истеъмол товарларига умумий талаб (C) таҳлил қилинади.

Эски кейнс моделида инвестицион товарлар истеъмол товарларидан принципиал фарқ қилмайдиган товарлар бозори мавжудлиги кўзда тутилган. Модель барча турдаги бозорларни битта бозорга бирлаштиради. Бундан ташқари, алоҳида пул бозори ва облигациялар бозори ҳам мавжуд. Облигациялар бозори барча турдаги облигациялар ва пулсиз молиявий активларни бирлаштиришни ифодалайди. Ва ниҳоят, моделдаги тўртинчи бозор бу – ишчи кучи бозори. Моделда бу бозорларнинг ҳар бири фаолияти ва улар ўртасидаги алоқалар белгилаб берилган.

Молиявий (пул) бозори. Кейнснинг молиявий бозор назарияси, бошқа классик оқимлар каби, асосий эътиборни пул талаби ва таклифига қаратади. Классик модель, ёки миқдорий назария шу билан ифодаланадики, пулга умумий талаб бу – пул даромади даражаси функцияси (Y реал даромаднинг P умумий нарх даражасига кўпайтмаси). Тахминларга кўра, бу алоқа пропорционал ҳарактерга эга бўлади – кутилаётган пул қолдиқлари k пул даромади улушига тенг бўлади:

$$MV = YP, M = YP/V, K = 1/V, M = KYP$$

Бу моделда пул таклифи экзоген қайд этилган катталиқ сифатида кўриб чиқилади. Бозор- пулга бўлган талаб унинг таклифига тенг бўлган ҳолатда мувозанатда бўлади.

$PM^S M_1^d$ OM_1^D – номинал пул қолдиқларига талаб эгри чизиғи.

$M^d M^S$ – пулга таклиф эгри чизиғи.

Графикда PY даромад эмас, P нарх акс эттирилганлиги сабабли OM^D оғиш Y даражасига боғлиқ бўлади. Y қанчалик юқори бўлса, исталган нарх даражасида номинал пул қолдиқларига талаб шунчалик катта бўлади. Бозор нарх даражаси P_e нуктага етганда мувозанатда бўлади.

3.2. Кейнс моделида пулга талаб назарияси

Пулга талабнинг Кейнсча назарияси қуйидаги схема бўйича тузилади:

1. Бойликнинг муқобил шакллари аниқлаш – бу пуллар ёки облигациялар бўлади. Акциялар ва ғазна векселлари облигацияларнинг субститутлари сифатида кўриб чиқилади ва алоҳида ҳисобга олинмайди.

2. Пуллар барча томонидан муомала воситаси сифатида қабул қилинадиган ва фоиз кўринишида фойда келтирмайдиган актив сифатида

изоҳланади; облигациялар – ҳукуматнинг муддатсиз қарз мажбуриятлари, уларнинг купон ставкаси қатъий белгиланади.

3. Индивид пул шаклида сақлашга мойил бўлган бойлик улушини аниқлаш.

4. Индивиднинг энг кам риск билан ўз активлар портфелидан даромадни максималлашга интилиши.

5. Пулга талабнинг Кейнсча назарияси пулни жамғаришнинг уч мотивини назарда тутди – трансакцион, спекулятив ва кутилмаган мақсадларга (ёки эҳтиёткорлик мотиви).

Пулга талабнинг Кейнсча модели икки қисмдан таркиб топади:

$$M^D = M_1^D + M_2^D = kp\bar{y} + L_2(r) = L_1(\bar{Y}) + L_2(r)$$

Тенгламанинг биринчи қисми трансакцион мотивни, иккинчи қисми эса – спекулятив мотивни акс эттиради. Трансакцион мотив, Дж. Кейнснинг ҳисоблашича, “даромад миқдори уни олиш ва сарфлаш ўртасидаги вақт муддатига боғлиқ бўлади”. Демак, бу мотивни амалга ошириш учун номинал пул қолдиқлари суммаси $kp\bar{y}$ га тенг бўлган пул даромадининг доимий улушини ифодалайди, бу ерда k доимий кўрсаткич. Масалан, индивид ҳар бир ҳафтанинг бошида 20 долл. даромад олади ва уни бир маромда сарфлайди. Ҳафта давомида ўртача пул қолдиғи 10 долларни ташкил қилади.

[(20+0): 2], ёки трансакцион қолдиқ ҳафталик даромаднинг доимий улушини (1/2) ёки йиллик улушини 1/104 – ифодалайди. Демак, пул даромадининг доимий улуши қуйидагига тенг:

$$k = \frac{p\bar{y}}{M_1^D}$$

Агар даромад олиш вақти икки барабар кичрайса (масалан, даромад ҳафтада икки марта олинади) доимий кўрсаткич k икки барабар камаяди. Кейнсчиларда k кўрсаткичи классик миқдорий назария тарафдорлари билан бир хил эмас. Булар учун k бутун пул массасининг муомала тезлигига тескари кўрсаткични ифодалайди: $k = \frac{1}{V}$, кейнсчиларда эса у фақат

трансакцион қолдиқлар тезлигига тааллуқли, холос. Кейнс моделида барча пул қолдиқларининг муомала тезлиги фоиз ставкасининг функцияси ҳисобланади, чунки унга спекулятив пул қолдиқлари таъсир кўрсатади. Кейнснинг монетар назариясида спекулятив талаб асосий ролни ўйнайди. Спекулятив мотив, Кейнсга кўра, «келажакнинг нима келтиришини бозорга нисбатан яхшироқ билиш эвазига фойда олиш» истагига асосланади.

Облигацияларга жорий фоиз ставкаси уларни харид қилиш ҳақида қарор қабул қилиш пайтида (r_1) орқали белгиланади. Йил якунида кутиладиган фоиз ставкаси даражаси - $r_{1,2}^e$. У r_1 қайд қилинган фоиз ставкасига боғлиқ эмас. Пулга спекулятив талаб r_1 ва $r_{1,2}^e$ ўртасидаги муносабатга боғлиқ: облигацияларга киритилган ҳар бир доллар учун индивид йилига фоиз кўринишида r_1 плюс CG капитал қийматнинг ўсишини олиш истагида бўлади:

Агар CG ни бир инвестицион долларга тўғри келадиган сумма кўринишида ифодаласак, унда:

$$g = \frac{CG}{\text{текущая цена облигации}} = \frac{r_1}{r_{1,2}^e} - 1 \quad (1)$$

бу ерда: g – бир долларга капитал қийматнинг ўсиши.

Бу ифода шундан келиб чиқадики, облигация нархи облигацияга фоиз ставкасига тескарикатталиқ ҳисобланади. Демак, $CG = (1/r_{1,2}^e - 1/r_1)$. Тенгламанинг иккала томонини r_1 жорий фоиз ставкасига кўпайтириб, $r_1 \times CG = (r_1/r_{1,2}^e) - 1$ ни оламиз. r_1 облигациянинг жорий нархига тескари кўрсаткич эканлиги сабабли, тенгламанинг чап томонини (1) формуладаги каби қайта ёзиш мумкин.

Облигацияни 1 долл.га сотиб олиб, индивид йил якунида $r_1 + g$ доллар ишлаб олиш ниятида бўлади.

3.3. Янги Кейнсчилик: пул хўжалигида умумий мувозанатлилик

Кейнс назариясининг ривожланиши уни шундай талқин қилишга олиб келдики, бунда у неоклассик пул назарияси (микроиқтисодиёт) ва неоклассик

миқдорий назарияга жуда ўхшаб кетди. Бу модель кейнс – неоклассик синтез деб атала бошланди. Аввало бу синтез истеъмол функцияси назариясига Пигу самарасини (ёки бойлик самарасини) киритиш билан тавсифланади.

Пигу самарасини унга мувофиқ умумий режадаги истеъмол харажатлари хусусий сектор реал соф бойлигининг функцияси ҳисобланадиган назарияси сифатида изохлаш мумкин. Бу товарлар бозорида реал касса қолдиқлари самарасининг бошқача варианты бўлиб, бу ерда пулдан ташқари бойликнинг бошқа шакллари ҳам молиявий активлар (масалан, облигация) ва табиий активлар (асбоб-ускуналар, турар-жойлар) шаклида таҳлил қилинади.

Микродаражада Пигу самараси назарияси ҳозирги кун ва келажак ўртасида истеъмол харажатларини тақсимлашда фойдалиликни максималлаштиришга йўналтирилган индивид стратегиясидан келиб чиқади, бундан хулоса чиқариш мумкинки, истеъмол тўпланган бойлик суммасининг функцияси ҳисобланади. Бошқа барча шартлар бир хил бўлганда реал бойликнинг ўсиши реал истеъмолнинг ўсишига олиб келади.

Пигунинг таъкидлашича, активларга эга бўлишнинг ўзи худди инсоннинг жамиятда эгаллаган ўрни каби ўзидан-ўзи фойдалилик келтирмайди. Фоиз ставкаси ҳаттоки нолга тенг бўлганда ҳам жамғармалар мусбат қийматга эга бўлади, деган фикрни билдирувчи Кейнс гипотезасининг негизи айнан шу ерда, чунки **IS** эгри чизиғи горизонтал ўқни кесиб ўтади. Пигунинг фикрига кўра, бойликдан олинадиган қониқиш пасаяувчи энг юқори фойдалилик қоидасига бўйсунди: индивид бойлигининг реал қиймати қанчалик юқори бўлса, бу бойликнинг ўсишидан олинадиган фойда, жамғармаларнинг фойдалилик даражаси шунчалик паст бўлади. Демак, бошқа шартлар бир хил бўлганда, реал бойликнинг ўсиши индивидни кўпроқ истеъмол қилиш ва камроқ жамғаришга мажбур қилади. Шундай экан, истеъмол бойликка нисбатан ёмонроқ неъмат эмас.

Макродаражада кейнс – неоклассик синтез моделлари Пигу самарасини ажратиб турувчи жиҳат сифатида қамраб олади. Биз олдинроқ Кейнснинг

режадаги реал истеъмол харажатлари фақат битта реал даромаднинг функцияси ҳисобланади деган қоидасини кўриб чиққандик:

$$c = f(\bar{y}) = a + b\bar{y} \quad (1)$$

Агар Пигу самарасини ҳисобга оладиган бўлсак, ўзига хос кўрсаткич сифатида \bar{w} амалдаги реал бойликни киритиш зарур:

$$c = f(\bar{y}, \bar{w}) = a + b\bar{y} + h\bar{w} \quad (2)$$

Агар бойликни фақат пул ва облигациядан иборат ҳолда соддароқ ифодалаб, нарх ўзгаришининг молиявий активлар реал қийматига таъсирини йўқотадиган бўлсак, унда:

$$\bar{w} = \frac{\bar{M}^s}{P} + \frac{\bar{B}^s}{rp} \quad (3)$$

бу ерда: \bar{B}^s - облигацияларнинг номинал ёзиб қўйилган қиймати

$\frac{\bar{B}^s}{r}$ - уларнинг номинал бозор қиймати.

Шунда истеъмол функцияси қуйидаги кўринишга келади:

$$c = a + b\bar{y} + h \left(\frac{\bar{M}^s}{p} + \frac{\bar{B}^s}{rp} \right) \quad (4)$$

режадаги харажатлар функцияси эса:

$$e = a + b\bar{y} + h \left(\frac{\bar{M}^s}{p} + \frac{\bar{B}^s}{rp} \right) + d - fr + \bar{g} \quad (5)$$

бу ерда: $(d-fr)$ – инвестицион функция,

\bar{g} - давлат харажатлари,

e - режадаги харажатлар.

4-МАВЗУ. КЕЙНСЧИЛИК ВА МОНЕТАРИЗМДА ПУЛ СИЁСАТИ МУАММОЛАРИ

4.1 Пулнинг иқтисодий тизимга таъсири

Кўрсатилган тадқиқотларнинг иккала тури у ёки бу даражада монетар сиёсатнинг амалий таъсирини баҳолаш учун яроқли ахборот беради. Замонавий иқтисодий фикрлаш оқимлари ўртасидаги курашнинг замирида ётган дунёга турлича қараш капитал хўжалик механизмининг табиати, унинг имкониятлари ва истиқболларини қарама-қарши баҳолашга олиб келади.

Классик ёндашувда капитализм қаърида барча ресурслардан тўлиқ фойдаланишда хўжаликни мувозанат ҳолатига келтирувчи кучли пружина ётади, деган тушунча мавжуд. Кейнс модели эса капиталистик хўжаликнинг узок муддат иқтисодий стагнация ҳолатида бўлиши ва ўз-ўзини тартибга солишда ички механизмларнинг ҳаракатсизлигидан келиб чиқадиган имкониятларга асосланади. Бундан келиб чиқиб, монетаристлар макроиқтисодий сиёсатнинг бир турини, некейнсчилар эса бошқа турини ҳимоя қиладилар:

1. Монетаристларнинг ҳисоблашича, агар ҳукумат ишлаб чиқариш ҳажми ва умумий талабга таъсир этишга ҳаракат қиладиган бўлса, пул массасини назорат қилиш фискал сиёсатга қараганда муҳимроқ воситага айланади. Кейнсчилар пул массасининг ўзгариши ҳам, фискал сиёсат ҳам ишлаб чиқаришга таъсир кўрсатишини исботлайдилар. Бу «сиқиб чиқариш» самараси ҳақидаги баҳс-мунозаралардир.

2. Иккинчи фарқ яна ҳам фундаменталроқдир. У исталган барқарорлаштирувчи, жумладан, пул массасини назорат қилишга асосланган чора-тадбирлар умуман олганда қисқа муддатли ва узок муддатли режада реал ишлаб чиқариш ва бандликка таъсир кўрсата олиш масаласи билан боғлиқ. Монетаристлар агар кутилаётган инфляция суръати амалдагисига тенг бўлса, узок муддатли режада таъсир кўрсатиш мумкин эмас, қисқа муддатли режада эса мумкин деб таъкидлайдилар. Кейнсчилар давлатнинг

иқтисодиётга таъсир кўрсата олиш имконияти нуқтаи назарини химоя қиладилар.

3. Шунингдек, иккала моделда хулқ-атвор тенгламалари ва узатиш механизмлари ўртасида ҳам муҳим фарқлар мавжуд.

Капитализмнинг ривожланиши ўсувчи чизик бўйлаб борар экан, бозор ва унинг «кўринмас кўли» (А.Смит) чексиз имкониятларига бўлган ишонч шубҳасиздир. Бироқ капиталистик такрор ишлаб чиқаришдаги зиддиятлар ўткирлашиб, яқсон қиладиган шаклда намоён бўла бошлаган пайтда вазият сезиларли ўзгарди. Ривожланган мамлакатлардаги бозорларнинг кўпчилиги олигополия структурасини касб этди, эркин нарх шаклланиши тамойили бузилди. Бундай шароитларда марказлашмаган сигнал тизимидан воз кечиш мантиқан тўғри ҳисобланади.

4.2. Пулнинг иқтисодиётга таъсири портфелли ёндашувлари ва йўналишлари

Пул массасининг миллий даромадга таъсири масалалари бўйича монетаристик қарашларга асос бўлиб портфелли моделлар хизмат қилади (Бруннер, Мельтцер ва бошқалар).

Портфелли активлар ўз ичига пул, ҳукумат облигациялари ва натурал шаклдаги капитални (жумладан, узоқ муддат фойдаланиладиган истеъмол товарлари) қамраб олади. Активлар портфелини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$W=M+B+K, \quad (1)$$

Бу ерда: М – пул; Б – облигациялар; К – капитал.

Активларнинг ҳар бир тури келтирадиган мусбат даромад қисман молиявий фоиз даромади ва қисман аниқ бўлмаган хизматлардан (масалан, пул билан боғлиқ ҳолатда – улардан муомала воситаси сифатида фойдаланишда келтирадиган хизматлар) таркиб топади. Сақланаётган активлар ўртасида нисбат турли активлар бўйича даромадлилик энг юқори

меъёрларини тенглаштирадиган ҳолатда бўлганда активлар портфели мувозанатда бўлади. Демак, ушбу бойлик ҳажмида активлар ўртасидаги нисбат нисбий даромадлилик меъёрлари билан белгиланади, ҳар бир актив турининг миқдори эса шу даромадлилик меъёрлари ва умумий бойлик

ҳажмига боғлиқ бўлади.

Агар активлар портфелида пул захирасининг ўсиши рўй берса, бу қуйидаги икки самарага олиб келади:

1) Бойлик захирасини, яъни портфель ҳажмини оширади.

Активларнинг нисбий даромадлилиги ўзгаришсиз қолиши шартларида ҳар бир муайян активлар – пул, облигация ва капиталга бўлган талабда бойлик самарасининг таъсирини аниқлаш мумкин. Одатда, бойлик самараси мусбат бўлади, чунки ҳар бир актив турига талаб ўсиб боради.

2) Портфель ўрнини алмаштириш самараси ёки тақсимот самараси. Пул захирасининг ўсиши ушбу актив турлари ўртасидаги бошланғич нисбатни қайта тиклаш учун капитал ва облигациялар захирасини ошириш истагини уйғотади.

Бу ерда пул массаси ва миллий даромад оқимининг турли алоқа механизмлари вужудга келади:

а) Биринчи алоқа механизми бойлик самараси (ёки касса қолдиқлари самараси, ёки Пигу самараси) билан изоҳланади. Пулнинг ўсиши режадаги истеъмол харажатларининг ўсишига олиб келади, бу эса, ўз навбатида, миллий даромадга таъсир кўрсатади.

б) Бошқа бир механизм пул массаси ўсишининг капиталга бўлган талабга таъсири билан боғлиқ. Капитал захираси энг юқори даромадлилик меъёрининг пул захираси ўсиши туфайли пайдо бўлган янги, нисбатан арзон капитал таклифи билан тенглашиш даражасига кўтарилмагунча инвестициялар ўсиши давом этаверади.

Кейнсчилар (Тобин) облигациялар ва капитални активлар – облигациялар бўйича даромадлилик умумий меъёрига эга субститутлар сифатида кўриб чиқадилар. Улар номонетар активлар, масалан, давлат облигациялари таклифининг ўзгариши капитал таклифи нархи ва харажатларга сезиларли бойлик ва жойлаштириш самарасини кўрсатади, монетаристик коидаларга кўра эса, фақат пул массасининг ўзгаришида вужудга келадиган самаралар эътиборга лойиқ ҳисобланади.

Монетаристлар ва Тобин версияси ўртасидаги бу фарқлар сиёсатда ҳам муҳим фарқларни вужудга келтиради. Монетаристлар пул-кредит сиёсати ва бюджет ҳолатининг ҳал қилувчи воситаси бўлиб, пул захирасининг нисбий катталиги хизмат қилади, деб ҳисоблайдилар. Тобинга кўра, макроиқтисодий сиёсат воситаларини фақат пул захиралари билан чеклаш керак эмас, молиявий аҳвол кўрсаткичи бўлиб капитал таклифи нархи хизмат қилиши лозим, чунки унга юқорида кўрсатилган омиллар таъсир этади. Бу нарх акцияларга даромад фоиз меъёри билан ифодаланган. Тобиннинг асарларида пул массасининг ўсиши ҳукумат харажатларини дефицит молиялаштириш натижасида вужудга келганда кўпроқ таъсир кўрсатади.

Портфель нуқтаи назаридан ёгдашув бу – кейнсчилар ва монетаристлар ўртасидаги фарқни аниқлашнинг бир йўли. Ушбу таҳлилда Тобин ва Фридманнинг нуқтаи назарлари ифодаланган. Гарчи кейнсчилар ва монетаристлар бир хил портфель моделларини қўлласалар-да, асосий фарқ шундаки, кейнсчилар асосий эътиборни бошланғич самарага қаратадилар, монетаристлар эса якуний самарани кўрсатадилар. Кейнсчиларнинг фискал сиёсат бўйича кўплаб таҳлилий ишлари **IS** эгри чизиғида рўй берувчи ўзгаришларни кўрсатадилар, монетаристлар эса асосий эътиборни активлар захирасининг узок муддатли самарасига қаратадилар.

Хўжалик тизимида пул импульсларини «узатиш» механизми ҳақидаги масала доимо монетаристик доктринанинг заиф нуқтаси бўлиб келган. Хўжаликдаги асосий ўзаро алоқалар ҳақидаги тасаввурни аниқ ифодаловчи ва пул захираси ўзгаришининг қай тарзда даромад, бандлик ва нарх

тебранишларига айланишини тушунтириб берувчи капиталистик иқтисодиётнинг очик структура модели узоқ вақт бўлмаган. Шу сабабли Фридман ва Шварц ўзларининг циклар ҳақидаги мақолаларида пул массасининг ўзгариши ва бошқа агрегатли макроиқтисодий кўрсаткичлар – ЯММ, истеъмол харажатлари, товар нархлари ва ҳоказоларнинг ўзгариш суръати ўртасидаги корреляцион боғлиқлик ғоясини ривожлантирдилар.

4.3. Кейнсчилик ва монетаризмда пул сиёсатининг ўзига хос хусусиятлари

Пул импульсларининг «узатиш механизми» талқини иқтисодий назариянинг асосий йўналишларида муҳим фарқларни аниқлайди:

1) **анъанавий миқдорий назария** ортиқча пул чиқариш таъсирини товарлар бозори билан чеклайди, бу ерда ортиқча тўлов воситаларининг пайдо бўлиши бевосита хўжалик агентлари харажатларини ошириш ва мос равишда товарлар нархининг ўсишига олиб келади.

2) **Кейнс назарияси** асосий эътиборни товарлар бозоридан молиявий активлар бозорига ўтказди. Пул миқдорининг ўсиши бу бозорнинг «нархи»да – фоиз ставкаларида намоён бўлади. Пулнинг таъсир даражаси бир қатор шартларга, биринчи навбатда фоиз бўйича инвестициялар эластиклигига боғлиқ бўлади. Самара ишлаб чиқаришнинг амалий ҳажми ўзгаришида ҳам, нарх ўзгаришида ҳам намоён бўлади.

3) **Монетаризм доктринасида** бу икки концепция ўзига хос тарзда бирлаштирилган бўлиб, якуний хулоса миқдорий пул назариясига мойил бўлади. Пул миқдорининг ўзгариши ўз ортидан бутун портфель балансини қайта қуриш ҳамда фоиз даражасининг вақт бўйича ўзгаришлари ва харажатлар оқимининг кейинги ўзгаришларини олиб келади. Пул ўзгаришларининг асосий самараси нарх соҳасида намоён бўлади, чунки ишлаб чиқариш (давлат томонидан аралашув бўлмаган шартларда) ишлаб чиқариш ресурслари мавжуд захирасига мос келувчи потенциал ҳажмга

мойил бўлади. Пул оддий трансакцион қолдиқлар эмас, балки даромад оқими келтирадиган бойлик сифатида кўриб чиқилади. Пул таъсирининг бундан мураккаброқ йўли дастлабки «пул турткиси»дан кейинги узоқ муддатли коррективировка даврида намоён бўлади ва иқтисодий сиёсат тавсиялари учун муҳим аҳамият касб этади.

Инфляция даражаси монетаристик адабиётларда марказий ўринлардан бирини эгаллаб, бунда нарх даражаси ва пул миқдори ўзгаришлари ўртасидаги боғлиқлик асосий иқтисодий қонуният сифатида кўриб чиқилади.

Фридман моделида ишчи кучи бозоридаги мувозанат муаммоси муҳим роль ўйнайди. У киритган «табiiй» (мувозанатли) ишсизлик даражаси тушунчаси турли бозор деформациялари, меҳнат ресурсларига эҳтиёж ҳақида маълумотнинг йўқлигини ҳисобга олган ҳолда ишчи кучи бозорининг таркибий хусусиятлари билан қатъий белгиланган. Бу меъёр мутлоқ ўзгармас бўлмасдан, айрим ижтимоий гуруҳлар хулқ-атвори ва сиёсий йўналишга боғлиқ бўлади.

4.4. “Барқарор пул” сиёсатининг пул қондаси ва пул-кредит сиёсати

Кейнсчилар ва монетаристлар ўртасидаги асосий фарқ шундаки, улар давлатнинг хўжалик ҳаётидаги ролини турлича кўрадилар. Кейнсчилар иқтисодиёт рақобатли кучлар стихияли ҳаракати билан бартараф қилиниши мумкин бўлган стагнацияга сурункали тенденцияга эгалигидан келиб чиқадилар. Шунинг учун иқтисодий ўсишни рағбатлантириш учун фаол ҳукумат сиёсати талаб қилинади.

Монетаристлар замонавий давлат ўз зиммасига олаётган иқтисодий ва ижтимоий функцияларга кескин салбий муносабат билдирадилар. Улар учун бу иқтисодий беқарорликнинг асосий сабабидир. Улар айниқса, даромадни тенглаштириш ва ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги катта фарқни йўқотишга интилувчи «умум фаровонлик давлати» (welfare state) ғоясини қабул қила олмайдилар. Монетаристлар «коллективизм» тенденциясини рад этиб,

рақобатли, монополиягача капитализм ютуқларининг ифодаси сифатида «бозор воситасида индивидуумларнинг кўнгилли кооперацияси»ни унга қарши қўядилар. Фридманнинг таъкидлашича, айнан шундай тизим жамиятнинг ҳар бир аъзосига «шахсий эркинлик»ни кафолатлайди.

Монетаристлар ва кейнсчилар ўртасида давлатнинг хўжалик ҳаётидаги роли масаласи бўйича фикрлар қарама-қаршилиги якуний ҳисобда ҳукумат органлари томонидан конъюнктурага – пул-кредит сиёсати ва фискал сиёсатга таъсир этиш учун фойдаланиладиган макроиқтисодий назоратнинг икки асосий воситасини бир-бирига қарши қўйишда намоён бўлади. Марказий банкнинг пул массаси ҳажмига таъсири билан боғлиқ биринчи сиёсат тури монетаристлар томонидан энг самарали ва товар-пул муносабатлари тизимида органик қирадиган сиёсат сифатида баҳоланади. Солиқ ставкаларини ўзгартириш ва давлат қарзларини бошқариш билан ифодаланувчи иккинчи сиёсат эса улар томонидан ҳукумат аппаратининг ўзбошимчилиги билан боғланади ва хўжалик ривожланиши учун самарадорлиги паст сифатида баҳоланади. Хўжалик механизмининг аниқ созлаш мумкин эмаслигини Фридман монетар ва фискал тадбирлар самарасининг намоён бўлишида узоқ ва тебранувчан вақт фарқининг мавжудлиги билан асослайди. Ҳукуматнинг хўжалик соҳасидаги ноқулай ҳолатларга (ифнляция, пасайиш, ишсизлик) доимий қаршилиқ кўрсатишга ҳаракатлари хўжаликларнинг ўзини-ўзи коррективкалашини қийинлаштириб, уларга ёлғон сигналлар беради холос. Шунинг учун ривожланиш барқарорлигини таъминлашнинг энг яхши йўли – жорий конъюнктурага боғлиқ бўлмаган **«кўр қоида»дир**. Бироқ фискал омиллар дискредитациясида энг муҳим ролни монетаристлар илгари сурган давлат харажатларини молиялаштириш жараёнида хусусий инвестицияларни сиқиб чиқариш самараси ўйнайди.

5-МАВЗУ. БАНКЛАРДА ПУЛ МУОМАЛАСИНИ

ТАШКИЛ ЭТИШ

5.1. Марказий банкларнинг тарихан пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиши

Маълумки, иқтисодий тартибга солишда давлат бош ислохотчи вазифасини ўтайди. Бироқ, давлатнинг ушбу функциясини маъмурий-буйруқбозлик тизимидаги давлатнинг иқтисодийдаги гегемонлиги тушунчаси билан адаштирмаслик керак. Бозор иқтисодийнинг асосий қоидаси шуки, давлат иқтисодийнинг ривожини учун турли хил сиёсатларни амалга оширади. Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, давлат сиёсатининг асосий кўринишлари монетар ва фискал соҳаларида амалга оширилади. Қуролни ишлатиш учун қўл керак бўлганидек, давлат ўз сиёсатини маълум органлар орқали амалга оширади. Ушбу органнинг сиёсатни амалга оширишдаги ваколатлари тегишли қонунлар орқали белгилаб берилади. Мавзудан узоқлашмаган ҳолда монетар сиёсатни амалга оширувчи орган – Марказий банклар ҳақида сўз юритсак.

Марказий банкларнинг тарихан пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланишига эътибор қиладиган бўлсак, уларнинг тижорат банкларидан анча кеч пайдо бўлганлигига амин бўламиз. Марказий банкларнинг юзага келишига асосий сабаб банк тизимининг бутунлай ишдан чиқиши

даражасига етиши, яъни ҳар бир банк ўзича ва ўзи белгилаган миқдорда муомалага турли хилдаги ҳамда турли номиналдаги пул белгилари чиқариши билан юзага келган. Бу ўз навбатида бевосита муомалада товар ва моддий қимматликларга нисбатан пулнинг

бир неча баробар кўпайишига ва оқибатда нафақат банк тизимининг, балки бутун иқтисодийнинг издан чиқишига олиб келган. Бу эса эмиссион банкларнинг марказлаштирилишига олиб келган. Натижада, эмиссия қилиш ҳуқуқини қўлга киритган банкнинг бошқа банкларга нисбатан барқарор ва

мустаҳкам бўлиши маълум бўлди. Бу орқали банк тизимида мавжуд бўлиши керак бўлган соф рақобат йўқотилиб, кўзланган натижага эришилмади. Шундан сўнг, иқтисодчи олимлар тижорат банклари фаолиятини бошқарадиган ва фаолияти жиҳатдан улардан фарқ қиладиган банкни вужудга келтириш зарурлигини англаб етдилар. Шу тариқа марказий банкларнинг вужудга келишига ва уларнинг фаолиятига зарурият туғилди. Шундай қилиб, биринчи Марказий банк 1656 йилда Швецияда, ундан сўнг 1694 йилда Англияда вужудга келди.

Банк кредит муассасаси бўлиб, жисмоний ва юридик шахсларнинг вақтинчалик бўш турган пул маблағларини жамғариш, йиғиш, жамланган маблағларни фойда олиш мақсадида маълум муддатга қарзга бериш, мижозларнинг топшириғига кўра, турли тўловларни амалга ошириш вазифаларини бажаради.

Бу вазифалар банк тараққиётининг дастлабки палласида пайдо бўлиб, жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг юксалиб бориши билан улар доираси ҳам кенгайиб бормоқда. Тараққиётининг бошланғич даврларида банклар маълум шартлар асосида черковларнинг ўзларига топширилган пул маблағларини сақлаб беришни таъминлаганлар. Нисбатан кейинроқ улар даставвал судхўрлик, кейинчалик тижорат кредитлари бериш, ҳисоб-китоб ва валюта билан таъминлаш фаолиятлари билан ҳам шуғуланганлар.

Ҳозирда банклар қуйидаги турли хил операцияларни бажаради:

- пул маблағларини сақлаш;
- пул муомаласи ва кредит муносабатларни ташкил қилиш;
- хўжалик секторларининг турли субъектларини молиялаштириш;
- суғурта операцияларини, қимматли қоғозлар олди-сотдисини, воситачилик ишларини, мол-мулкни бошқаришни амалга ошириш;
- кредит муассасаларига маслаҳатлар бериш;
- хўжалик дастурларининг муҳокамасида қатнашиш;
- статистика ҳисоботини олиб боришда кўмаклашиш;

- мижозларга банк фаолиятининг турли йўналишларда хизмат кўрсатиш ва ҳ.к.

Юқорида таъкидланганидек, банклар кредит муносабатлари ривожланишининг натижаси экан, уларни пул маблағларини жамлаш ва қайтариб беришлик, тўловлилик ва муддатлилик асосида ўз номидан қарзга бериш учун яратилган ташкилот сифатида кўрсатиш мумкин.

Банкларнинг асосий мақсади пул маблағларини кредиторлардан қарз олувчиларга, сотувчилардан харидорларга ўтказишда воситачилик қилишдир.

Таъкидлаш жоизки, пул маблағларни ўтказишни банклар билан бир қаторда бошқа молия-кредит ташкилотлари, масалан, инвестиция фондлари, суғурта компаниялари, брокерлик, диллерлик фирмалари ҳам бажариши мумкин. Бироқ банклар, молиявий бозор субъекти сифатида бошқа субъектлардан қуйидаги белгилари билан ажралиб туради:

1) банклар учун қарз мажбуриятларининг икки томонлама алмаштирилиши хосдир. Яъни, улар ўзларининг мажбуриятларини (депозит) шакллантирадилар ва жалб қилинган маблағларни қарз мажбуриятларига, бошқа субъектларнинг қимматли қоғозларига жойлаштирадилар;

2) банклар ўзларига юридик ва жисмоний шахслар олдидаги қатъий белгиланган сумма бўйича шартсиз мажбуриятларни оладилар.

Демак, юқоридагиларга асосан айтиш мумкинки, банкларнинг нормал фаолият кўрсатиши учун аниқ белгиланган асосий фаолият турлари мавжуддир. Бундай операцияларга қўйидагилар киради:

- депозитларни қабул қилиш;
- пул тўловлари ва ҳисоб-китобларни амалга ошириш;
- кредитларни бериш.

Банкнинг бирламчи ва асосий вазифаси бўлиб, вақтинчалик бўш пул маблағларини жамлаш вазифаси ҳисобланади. Банклар бўш пул маблағларини йиғиш ва уларни капиталга айлантириш вазифаси орқали бўш пул маблағларини бир ерда жамлайди. Жамланган пул маблағларидан банкларни ўзларининг истеъмолига эмас, балки бошқа субъектларнинг истеъмоли учун фойдаланилади. Бўш пул маблағи эгаси ўз маблағидан айна пайтда фойдаланишдан воз кечганлиги сабабли банк унга маълум фоизлар тўлайди. Жамланадиган ва қайта таксимланадиган маблағларининг мулк ҳуқуқи бирламчи кредитор (банк мижози) да сақланиб қолади. Бўш пул маблағлари ҳисобидан ссуда капитали фонди вужудга келади. Мазкур фонд маблағлари иқтисодиётнинг турли соҳа ва тармоқларини кредитлаш мақсадида сарфланади.

Банкларнинг иккинчи вазифаси мамлакатдаги пул муомаласини тартибга солиш ҳисобланиб, улар турли хўжалик субъектлар орқали ўтадиган тўлов муомаласининг маркази сифатида чиқадилар. Ҳисоб-китоблар тизими орқали банклар ўзларининг мижозларига айирбошлашни амалга оширишни, пул маблағлари ва капиталнинг айланиши учун шароит яратиб берадилар. Улар орқали алоҳида олинган субъектлар ва бир бутун мамлакат иқтисодиётидаги пул айланмаси амалга оширилади. Айнан муомалага кредит пулларни чиқариш вазифаси тижорат банкларини бошқа молиявий муассасаларадан ажратиб туради.

Банклар кредит пулларнинг эмитенти, яъни муомалага чиқарувчиси ҳисобланади. Банк томонидан мижозга берилган кредит унинг ҳисоб рақамига ўтказилиши ҳамда муомаладаги пул массаси миқдорининг ошишига таъсир кўрсатиши сабабли улар фаолияти устидан Марказий банк назорат олиб боради.

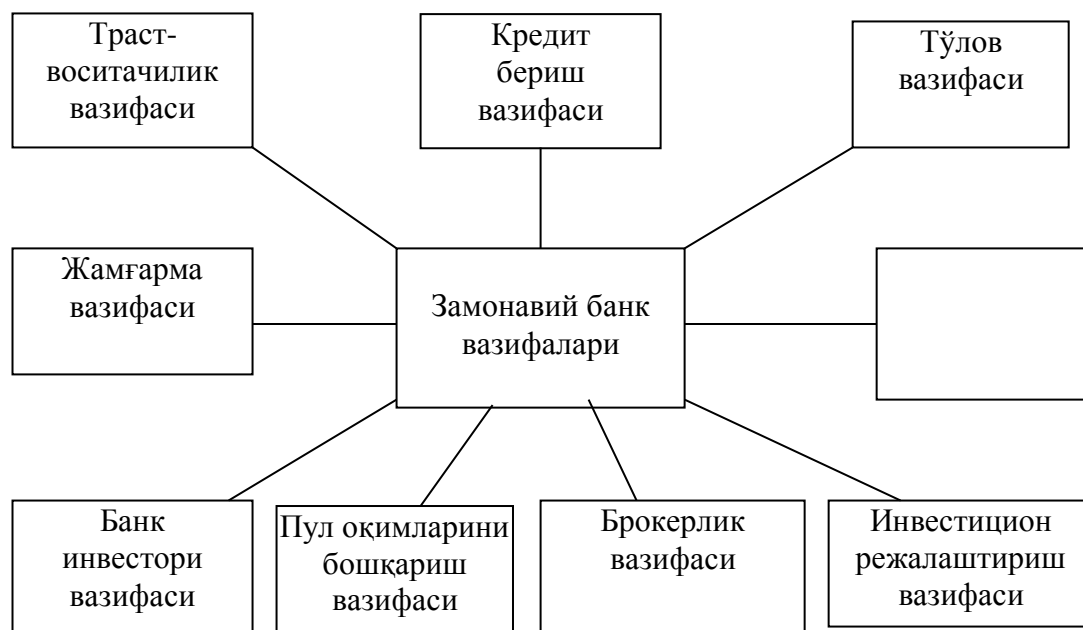
Банкларнинг муҳим вазифаларидан бири ҳисоб-китобларни олиб бориш бўлиб, бунда банк мижозлар ўртасида воситачи бўлиб хизмат қилади. Банкларнинг воситачилик вазифаси деганда асосан уларнинг тўловларидаги воситачилик фаолияти тушунилади. Банклар орқали корхона, ташкилот ва аҳолининг тўловлари ўтказилади.

Банклар қимматли қоғозлар чиқариш ва жойлаштириш, мижозларга турли ахборот ва маълумотлар тақдим этиш, маслаҳатлар бериш билан ҳам

шуғулланишлари мумкин. Жуда катта сармоёга эга бўлган банклар йирик инвестор сифатида чиқишлари, яъни умуман иқтисодиёт ривожига бевосита таъсир кўрсатишлари эҳтимол тутилган таркибий қайта қуриш ишларига аралаштиришлари мумкин.

Шу ўринда, банк тизими таркибига кирувчи алоҳида тузилмаларнинг ўз фаолияти хусусиятидан келиб чиқувчи тор доирадаги вазифалари ҳам мавжудлигини таъкидлаш лозим. Жумладан, ҳозирги замон тижорат банклари ҳам юқорида белгилаб ўтилган умумий вазифаларни бажаради, яъни:

- вақтинча бўш турган пул маблағларини йиғиш ва уларни капиталга айлантириш;
 - корхона, ташкилот ва аҳолини кредит ресурслари билан таъминлаш;
 - кредит пулларни муомалага чиқариш;
 - иқтисодиётда ҳисоб-китоблар ва тўловларни амалга ошириш;
 - молия-валюта бозорида фаолият кўрсатиш;
 - иқтисодий-молиявий ахборотлар бериш ва маслаҳат хизматлари кўрсатиш
- ва ҳ.к. Бу вазифаларнинг асосийларини 1-расм орқали ифодалаш мумкин.

1-расм. Замонавий тижорат банкларининг вазифалари²

² Манба: Роуз Питер “Банковский менеджмент”, М. Дело ЛТД. 2010

Банк фаолияти қуйидаги муҳим тамойиллар асосида ташкил этилади:

1) банк муассасасининг ҳақиқий мавжуд бўлган маблағлар ҳажмида фаолият кўрсатиши;

2) банк муассасасининг тўлиқ иқтисодий мустақиллиги;

3) банкнинг ўз мижозлари билан муносабати бозор муносабатлари асосида ташкил этилиши;

4) банк фаолиятини назорат қилиш ва тартибга солишда фақат бевосита иқтисодий усуллардан фойдаланиш.

Банкларнинг ҳақиқий мавжуд бўлган маблағлар ҳажмида фаолият кўрсатиши тамойили нафақат банкларни ўз маблағларининг миқдори бериладиган кредит ҳажмига тўғри келишини, балки банк активларини таркибан жалб қилинадиган маблағларга мувофиқ келишини таъминлашларини тақозо этади. Энг аввало, бу уларнинг муддатлари бўйича мос келишидир. Бироқ, банкларнинг катта маржа (банк фойдаси) кетидан қувишлари мижозлардан маҳрум бўлиб қолишига олиб келиши мумкинлиги, шунингдек, банклараро рақобат шароитида бошқа тижорат банклари томонидан ҳам нисбатан арзон кредитлар таклиф этилиши мумкинлиги сабабли тижорат банкининг юқори даражада фойда олиш имконияти чекланган. Шунингдек, даромад ёки фойда олмасдан банк фаолиятини ташкил этиб бўлмайди. Банк ўз фаолиятини амалга оширишда мавжуд қонунчиликка риоя этиши, банк хизмати бозори ҳақида етарли ахборот олиш имконига эга бўлиши лозим.

Банкларнинг тўлиқ иқтисодий мустақиллиги тамойили уларнинг ўз фаолиятини ташкил этишдаги мустақиллиги ҳамда натижалар учун тўлиқ жавобгарлигини англатади. Бу тамойил банкларга ўз маблағлари ва жалб қилинган пул маблағларини мустақил бошқариши, мижозлар ва омонатчиларни эркин танлаши, даромадларни бошқариш, солиқларни тўлаш каби ҳуқуқларини беради. Маълумки, банкнинг бўш турган пул маблағлар бўлмаслиги, барча маблағлари имкон қадар муомалага киритилиши лозим. Бироқ, банк фаолиятини ташкил этиш тартиби маблағлар бир қисмининг захирада бўлишини тақозо этади.

Натижада захирадаги маблағлар муомалада иштирок этмайди. Маблағларнинг яна бир қисми эса иқтисодий кредитлаш учун йўналтирилади. Кредит сифатида тақдим этилган маблағларнинг захирадаги маблағларга нисбатан фойдалилиги банкларнинг тўлиқ иқтисодий мустақиллиги тамойили шароитида бу кўрсаткичлар ўртасидаги оптимал нисбатни ушлаб туришни рағбатлантиради.

Банкларни ўз мижозлари билан муносабатлари банк кредитларини бериш жараёнида бозор муносабатларига таянган ҳолда уларнинг фойдалилик, таваккалчилик ва ликвидлилик томонларига эътибор қаратишни тақозо этади. Банк фаолиятининг муҳим қоидаларидан бири шуки, банк иқтисодий корхона сифатида ўз маблағи устидан таваккал иш тутиши мумкин бўлса-да, мижоз маблағи ҳисобига таваккалчилик қилиши мумкин эмас. Банк фаолиятининг муваффақиятсизлигидан унинг ўзи жабр тортиши мумкин, бироқ мижоз ҳеч қачон жабрланмаслиги керак. Банкнинг фаолиятида энг муҳими мижознинг фойда кўриши ҳисобланиб, банкнинг фойдаси кейинги ўринда туради. Тижорат банкнинг мижозларга нисбатан шериклик муносабати ўзаро манфаатдорлик қоидасига асосланиши лозим.

Банк фаолиятини назорат қилиш ва тартибга солишда фақат бевосита иқтисодий усуллардан фойдаланиш тамойили бозор муносабатлари шароитида банк тизимининг самарали амал қилиш, молиявий ва кредит операцияларини бажаришда ташқи маъмурий тазйиқларнинг олдини олиш имконини беради.

5.2. Банкларда пул муомаласини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари

Банк тизимининг тараққиёти аниқ белгиланган мақсад, вазифалар ва тамойилларга асосланади. Ушбу мақсад, вазифа ва тамойиллар республика иқтисодийини ислоҳ қилиш жараёнида умумиқтисодий масалаларни ҳал этиш билан боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси банк тизимини кенг кўламли ислоҳ қилиш жараёнида муҳим институционал ва тузилмавий ўзгаришларга эришилди. Икки босқичли банк тизими яъни, Марказий банк ҳамда мулкчиликнинг турли

шакллари асосида тижорат банклари тизими ташкил этилди ва ривожланмоқда. Бундан ташқари банкларимизнинг етакчи хорижий банклар билан ҳамкорлиги йилдан-йилга кенгаймоқда.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда банк тизимига катта эътибор қаратилаётганлиги, шунингдек, тижорат банклари капиталлашувини янада жадаллаштириш борасидаги фармонларига мувофиқ қилинаётган саъй-ҳаракатлар натижасида корхона ва ташкилотлар томонидан инвестицияларга бўлган талабнинг маълум даражада ўсишига эришилди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг пировард мақсади миллий валюта барқарорлигини таъминлаш ҳисобланади. Бу жараёнда иқтисодий пул-кредит механизми орқали тартибга солиб борилади, ушбу механизмнинг асосий дастаги бўлган фоиз ставкасидан фойдаланилади.

Пул бозоридаги фоиз ставкаларини бошқаришда ҳамда иқтисодий ўсиш жараёнларини рағбатлантириш мақсадида пул-кредит сиёсатида қўлланиладиган асосий инструментлардан яна бири қайта молиялаш сиёсатидир. Қайта молиялаш сиёсати бу – Марказий банкнинг тижорат банкларига берадиган кредитнинг фоиз ставкаси ҳисобланади.

Қайта молиялаш сиёсатини қўллаганда Марказий банк ставкани ошириши ёки тушириши мумкин. Агар Марказий банк пул массасини камайтиришни режалаштирса, унда у қайта молиялаш ставкасини юқори қилиб қўяди, бунда тижорат банклари ўзларининг кредит ресурсларини Марказий банкдан оладиган ссуда ҳисобига эмас, балки аҳоли қўлидаги пуллар ҳисобига кўпайтириши мумкин, ва аксинча. Агар Марказий банк пул массасини оширишни хоҳласа ставкани пасайтиради ва тижорат банклари учун ресурс базасини кўпайтириш учун энг самарали манба бу – Марказий банк томонидан берилган ссудалар ҳисобланади.

Қуйида келтирилаётган жадвалда Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкасининг динамикасини кўришимиз мумкин. Пул бозоридаги фоиз ставкаларини бошқаришда ҳамда иқтисодий ўсиш жараёнларини рағбатлантириш

мақсадида пул-кредит сиёсатида қўлланиладиган асосий инструментлардан яна бири қайта молиялаш сиёсатидир.

Жадвалда Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси ва инфляциянинг йиллик даражаси ўртасидаги алоқадорлик ва мутаносиблик даражасига баҳо берамиз. (1-жадвал)

1-жадвал.

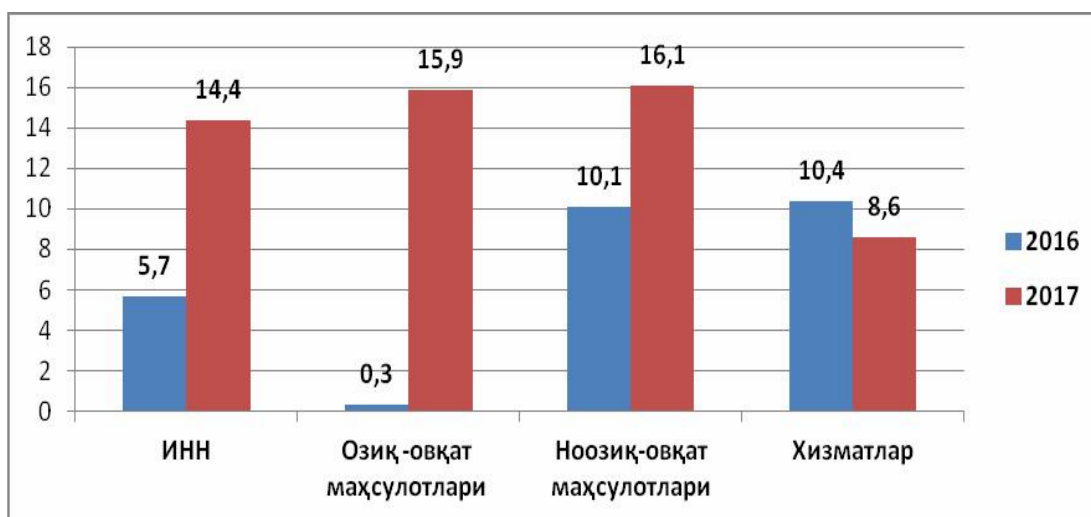
Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси ва инфляция даражаси

Йиллар	Қайта молиялаш ставкаси, (ўртача) %	Инфляция даражаси %	Фарқи
2000	27,8	28,2	-0,4
2001	24,0	26,6	-2,6
2002	30,0	21,6	8,4
2003	25,7	6,8	18,9
2004	18,8	3,7	15,1
2005	16,0	7,8	8,2
2006	14,8	6,8	8,0
2007	14,0	6,8	7,2
2008	14,0	7,8	6,2
2009	14,0	7,4	6,6
2010	14,0	7,3	6,7
2011	12,0	7,6	4,4
2012	12,0	7,0	5,0
2013	12,0	6,8	5,2
2014	10,0	6,0	4,0
2015	9,0	5,6	3,4
2016	9,0	5,7	3,3
2017	14	14,4	-0,4
2018	16	14	2,0
2019 прогноз	16	13,3 - 15,5	2,7 - 0,5

Манба: <http://www.cbu.uz> (Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг расмий сайти).

Давлат қимматбаҳо қоғозларининг (сотиш ёки харид қилиш йўли билан) таклифи ошиб борган сари, унга бўлган баҳоси пасаяди, ўз навбатида, унга бўлган фоиз (яъни, қимматли қоғозларини сотиб олганларга фоиз шаклида ҳақ тўланади) ошади, бу эса унга бўлган талабни оширади. Бу эса, инфляциянинг белгиланган прогноз кўрсаткичларини бажариш мақсадида амалга оширилган чора – тадбир ҳисобланади. Масалан, 2009 йил учун инфляциянинг йиллик прогноз кўрсаткичи 7-9% қилиб белгиланган эди. Амалда унинг 2009 йилдаги йиллик даражаси 7,4 фоизни ташкил қилди. 2011–2013 йилларда 7,6 фоизни ташкил этди, 2014–2016 йилларда бу кўрсаткич бир мунча пастроқ тенденцияга эга бўлди ва у 4-6 фоиз оралиғида бўлди, 2018 йилда 16-17 фоизгача кўтарилди, 2019 йил прогнози бўйича эса 13,5-15,5 фоиз кўрсаткичи кутилмоқда.

Пул-кредит сиёсатини амалга оширишда, асосий эътибор, 2017 йилнинг биринчи ярмида тижорат банклари томонидан кредитлаш ҳажмларининг кескин оширилиши натижасида юзага келган монетар омиллар таъсирини камайтириш ҳамда валюта сиёсатини эркинлаштириш жараёнидаги инфляцион хатарларнинг олдини олиш асосий вазифа бўлди. (4-расм)

4-расм. Мамлакатимизда 2016-2017 йилларда истеъмол нархлари индекси бўйича инфляция даражаси (жамига нисбатан фоизда)³

Расм маълумотларидан кўриниб турибдики, 2017 йилда истеъмол нархлари индекси (ИНИ) бўйича ҳисобланган инфляция даражаси 14,4 фоизни ташкил этди. Бунда озиқ-овқат маҳсулотлари нархлари 15,9 фоизга, ноозиқ-овқат маҳсулотлари

³ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари

– 16,1 фоизга ва хизматлар – 8,6 фоизга қимматлашган. Истеъмол нархлари динамикасининг ойлар кесимидаги таҳлили 2017 йил давомида инфляция даражасининг шаклланишига озиқ-овқат маҳсулотлари нархларининг ўзгариши энг кўп таъсир этганлигини кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг 2017–2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясида мамлакатимизда макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш, хусусан, илғор халқаро тажрибада қўлланиладиган инструментлардан фойдаланган ҳолда пул-кредит сиёсатини янада такомиллаштириш, банк тизимини ислоҳ қилишни чуқурлаштириш ва барқарорлигини таъминлаш, банкларнинг капиталлашув даражаси ва депозит базасини ошириш, тадбиркорлик субъектларини кредитлашни янада кенгайтириш устувор вазифа этиб белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 13 сентябрда қабул қилган “Пул-кредит сиёсатини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3272-сон қарорида макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш ва аҳоли турмуш даражасини яхшилаш учун пул-кредит сиёсатининг мавжуд воситаларини тубдан қайта кўриб чиқиш зарурлиги қайд этилган .

5.3. Макроиқтисодий барқарорликни таъминлашда монетар сиёсатнинг усул ва воситалари

Монетар сиёсат давлат иқтисодий сиёсатининг таркибий қисми бўлиб, уни амалга ошириш ҳуқуқи фақатгина Марказий банкка берилган ҳамда бу сиёсат Марказий банкнинг энг асосий вазифаси бўлиб ҳисобланади. Марказий банк келгуси йил учун Ўзбекистон Республикаси пул-кредит сиёсатининг асосий йўналишларини ишлаб чиқади ва ҳар йили кейинги молия йили бошланишидан камида ўттиз кун олдин Олий Мажлис Сенатига бу ҳақда ахборот беради. Пул-кредит сиёсатининг асосий йўналишлари иқтисодий конъюнктуранинг таҳлили ва истиқбол кўрсаткичларини, муомалада бўлган пул массасининг иқтисодий жиҳатдан асосланган чегараларини, Марказий банк ички активларининг ўзгариши, валюта ҳамда фоиз сиёсатининг асосий йўналишларини, пул-кредит

соҳасини тартибга солишга доир ҳаракатларнинг аниқ мақсадли асосий кўрсаткичларини ўз ичига камраб олади. Пул-кредит сиёсатини шакллантириш жараёнида бир вақтнинг ўзида иккита бир-бирига қарама-қарши вазифани ҳал қилишга тўғри келади. Бир томондан, муомаладаги пул массасининг ўзгаришини мумкин қадар мослашувчан қилиш, хўжалик конъюктураси (ҳолати)даги ҳар қандай ўзгаришларга тезкор муносабат билдира олиш, ўсиб бораётган амалий фаолликни қўллаб-қувватлаш бўлса, иккинчи томондан эса муомаладаги пул массасининг кўпайишини маълум даражада чеклаш ҳамда муомалага ортиқча бўлган тўлов воситалари массасининг тушушига йўл қўймаслик бўлиб ҳисобланади.

Юқоридаги мақсадларга эришиш учун пул-кредит сиёсати бевосита (маъмурий) ва билвосита (иктисодий усул), восита (инструмент)лар орқали амалга оширилади. (1-расм).

Бевосита усуллар	Билвосита усуллар
<i>Фоиз ставкаларини чегаралаш</i>	<i>Очик бозордаги операциялар</i>
<i>Мақсадли кредитлар</i>	<i>Мажбурий захиралар</i>
<i>Ҳар бир банк учун кредитлаш микдорларини белгилаш</i>	<i>Валюта своплари ва бевосита олди-сотди операциялари</i>
<i>Ҳар бир банк учун ҳисобга олиш меъерларини белгилаш ва бошқалар</i>	<i>Киска муддатли депозитлар механизми</i>
	<i>Кредит аукционлари</i>
	<i>Ломбард ва овердрафт механизмлари</i>

1- расм. Пул-кредит сиёсати усуллари⁴

⁴ Шодмонов Ш.Ш., Ғофуров У.В. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: Iqtisod-moliya, 2010 й

Бевосита воситалар – молиявий институтлардаги молиявий активлар нархлари (фоиз ставкалари)ни ёки улар ҳажмини тўғридан-тўғри бошқариш орқали олиб борилади. Марказий банк томонидан тижорат банкларидаги мавжуд депозит кўринишидаги пулларни ҳамда улар томонидан бериладиган кредитлар нархлари ва ҳажми назорат қилинади.

Билвосита воситалар эса Марказий банк томонидан молиявий институтлар ресурсларига бозор механизмлари (мажбурий захира талаблари, очиқ бозордаги операциялар, тижорат банкларини қайта молиялаш ва Марказий банкнинг ҳисоб ставкаси, тижорат банкларидан депозитларни қабул қилиш ва бошқалар) орқали иқтисодиётдаги пул массасига таъсир кўрсатди. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва Марказий банки монетар сиёсатнинг билвосита воситаларини қўллашга ўтиш, улардан пул массаси ва банк тизими ликвидлигини самарали тартибга солиш, пул ҳамда молия бозорларини яратиш ва ривожлантириш мақсадида мустақиллик йилларида қатор иқтисодий ҳамда тузилмавий ислохотларни амалга ошириб, қатор ижобий натижаларга эришганлигини алоҳида таъкидламоқ лозим. Маълумки, муомаладаги пул массасининг ҳажмини, банкларнинг ликвидлигини мувофиқлаштириш, инфляция суръатларини тушириш, инвестор ва омонатчиларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида Марказий банк тижорат банклари учун мажбурий захиралар меъёрини ўрнатади. Мажбурий захиралар тижорат банклари маблағларининг Марказий банкда мажбурий тарзда сақланиши бўлган қисмидир.

Аксарият мамлакатларда қўлланилиб келаётган пул-кредит сиёсатининг воситаларидан бири бу тижорат банкларининг мажбуриятларига нисбатан мажбурий захира талаблари меъёридир. Пул-кредит сиёсатининг бу воситаси қўлланилиш жиҳатидан содда бўлиб, тижорат банкларининг тўловга қобилиятлилиги даражасига таъсир қилади. Шунинг учун ҳозирда, айниқса, ривожланаётган мамлакатларда пул-кредит сиёсатининг билвосита усулларида айнан шу воситаси кенг кўламда қўлланилмоқда, шу жумладан, Ўзбекистонда энг самарали восита (инструмент) ҳам айнан шу воситадир. Мажбурий захира талаблари бу ўз мажбуриятларига нисбатан тижорат банкларининг Марказий

банкда сақлашлари шарт бўлган депозитнинг мажбурий даражаси (меъёри)дир. Мажбурий захира меъёрини ўзгартириш орқали Марказий банк мамлакатдаги пул массаси ҳажмига ва тижорат банкларининг кредит бериш салоҳиятига ҳамда тижорат банкларининг тўловга қобилиятлилигига таъсир кўрсатади. Марказий банк мажбурий захира ставкасини оширган тақдирда тижорат банкларининг кредит бериш салоҳияти пасаяди, бу эса, ўз навбатида, мамлакатда пул таклифи ҳажмини пасайтиради ва аксинча, мажбурий захира ставкаси камайтирилганда банкларнинг кредит бериш салоҳияти ортади.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш йўлидаги ўзгаришларнинг дастлабки босқичларида мавжуд бўлган чекловлар пул-кредит сиёсатини амалга оширишни тегишли усуллари танлашни белгилаб берди.

Амалда Марказий банк юқоридаги учта асосий инструментлардан ташқари дисконт сиёсати, таргетирлаш ва бошқа усуллардан ҳам фойдаланиши мумкин.

(3-расм)

3-расм. Марказий банк пул-кредит сиёсатининг асосий инструментлари⁵

Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси бу Марказий банкнинг Республикадаги бошқа банкларга тақдим қиладиган пулига қўйилган тўлов фоизидир. Масалан, содда тилда айтилса, Марказий банк биздаги банкларга

⁵ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари асосида тайёрланди.

кредит беради, банклар ўз навбатида ушбу кредитни жисмоний ва юридик шахсларга кредит ёки қарз қилиб қайта тарқатади. Бунда Марказий банкдан маълум бир фоизга олинган кредитнинг устига ўз фоизини қўшиб тижорат банки аҳолига кредит тарқатади. Масалан, Марказий банкдан тижорат банки бир миллион сўм олса, эндиликда янги ставкага биноан ушбу суммага 14 фоиз қўшиб, яъни 1 140 000 сўм қилиб қайтариш керак. Ушбу суммадан тижорат банки ўз даромадини қўшиб аҳолига қарз ёки кредит беради. Тижорат банки Марказий банкдан 14 фоизлик ставкада олган бўлса, аҳолига уни 20 ёки 22 фоизлик ставкада сотади ва ўртадаги фоизлар бу тижорат банкининг даромадидир.

Марказий банк қайта молиялаш сиёсати анъанавий монетар инструментларнинг турларидан бири ҳисобланади. Қайта молиялаш сиёсати Марказий банк томонидан тижорат банкларини кредитлаш билан боғлиқ бўлган тадбирларнинг мажмуи бўлиб, ушбу сиёсат қуйидаги уч хил кредитлаш усулидан фойдаланилган ҳолда амалга оширилади :

а) тижорат банкларини Марказий банк томонидан уларнинг балансидаги тратталарни қайта ҳисобга олиш йўли билан кредитлаш усули;

б) тижорат банкларини Марказий банк томонидан уларнинг балансидаги қимматли қоғозларни гаровга олиш йўли билан кредитлаш усули;

в) тижорат банкларини тўғридан-тўғри кредитлаш усули. Мазкур усулда берилган кредитлар овердрафт шаклида ёки муддатли кредитлар шаклида берилади. Ўзбекистон Республикаси хўжалик амалиётида миллий валютада эмиссия қилинган тратталар муомаласининг мавжуд эмаслиги мамлакатимиз Марказий банки дисконт сиёсатини шакллантириш имконини бермайди. Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қайта молиялаш ставкасининг муомаладаги пул массасига таъсир этиш даражасига ва шунинг асосида миллий валютанинг барқарорлигини таъминлашдаги аҳамиятини оширишга нисбатан кучли салбий таъсирни юзага келтиради.

Республикамизда барқарор иқтисодий ўсиш суръатлари ҳамда Марказий банк томонидан қатъий монетар сиёсатининг юритилиши, ўз навбатида, мамлакатимизнинг пул ва молия бозорларидаги фоиз ставкалари динамикасида,

жумладан, тижорат банкларининг кредитлари ва депозитлари бўйича ҳамда банклараро кредитлар бўйича фоиз ставкаларида ўз аксини топмоқда.

6-МАВЗУ. МОНЕТАРИЗМ ОҚИМИНИНГ ПУЛ-КРЕДИТ НАЗАРИЯЛАРИ

6.1. М.Фридмен монетаризм назарий оқимининг асосчиси

XX асрнинг сўнгги ўн йилликлари давомида Ғарб мамлакатлари иқтисодий назарияси иккита йирик йўналиш – реформизм анъаналарини акс эттирувчи кейнс мактаби ва «неоклассик тикланиш» шиори остида бирлашган консерватив доктриналар иттифоқи ўртасида рақобат майдонига айланди. Ўткирлик ва кенг миқёсли характер билан ажралиб турадиган бу карама-қаршилик сиёсий-мафкуравий, иқтисодий қарашлар ва концепциялар тизимини ҳам, давлатнинг хўжалик ҳаётини тартибга солиш бўйича амалий чора-тадбирлар соҳасини ҳам қамраб олади.

Консерватив альянс XX аср 70-йилларининг иккинчи ярмида узил-кесил шаклланиб, уни Чикаго университетида XX асрнинг 50-йилларида пайдо бўлган монетаристик мактаб бошқарди. Дастлаб монетаризм профессор Милтон Фридман атрофида йиғилган иқтисодчиларнинг кичик гуруҳи билан ифодаланган. Улар ўз олдига оммавийлигини йўқотган тартибга солинмайдиган бозор иқтисодиёти концепцияси жозибадорлигини қайта тиклаш вазифасини қўйдилар. Бунда пул такрор ишлаб чиқариш механизмининг барқарорлаштирувчи асосий омил деб эълон қилинди.

Монетаризмнинг тарихий илдизлари узоқ даврни босиб ўтган ва неоклассик қарашларнинг муҳим таркибий қисми бўлган пулнинг миқдорий назариясида ётади. Монетаристлар ўз олдига XX асрнинг 30-йилларида оммавийлигини йўқотган ва кейинчалик турғун ҳолатга тушиб қолган миқдорий назарияни жонлантириш ва модернизациялаш вазифасини қўйдилар. 1956 йили монетаризмнинг ўзига хос манифестига айланган «Пулнинг миқдорий назарияси:

янгича ифодалаш» мақоласида Фридман ўз таълимотини микдорий назариянинг «аниқроқ ва воқеликка кўпроқ мос келадиган» версияси деб атади.

М.Фридман (1912–2006) 1912 йили Нью-Йоркнинг яхудий муҳожирлар яшайдиган камбағал тумани – Бруклинда таваллуд топди. Ўқиш давомида у

ўзининг математик қобилиятини намойиш этиб, кейинчалик иқтисодиёт фани билан қизиқиб қолди. 1932 йили Рутгер университетини яқунлагач, у Чикаго шахрига иқтисодиёт фанини чуқурроқ ўрганиш учун кўчиб ўтди. Бу ерда у иқтисодиётда бозор

омилларининг ролига неоклассик қарашлар тарафдори бўлган йирик олимлар – Ф.Найт, Дж. Винер, Г.Саймонсон билан учрашди. М.Фридманнинг бир нечта мақолалари билан монетаризм доктринасининг жаҳон майдонига чиқиши бошланди. Монетаризм доктринаси ўткир мунозара ва қаттиқ танқидлар объектига айланиб, улар давомида Фридманнинг илмий обрўси ўсиб борди. 1967 йил у Америка иқтисодий ассоциациясининг президенти этиб сайланди, 1974 йили эса унга иқтисодиёт бўйича Нобель мукофоти топширилди.

М. Фридман монетаристик доктринанинг шаклланишида етакчи роль ўйнади. У монетаризмнинг назарий асосларини шакллантириб, уларнинг далилларини ишлаб чиқди. Худди шу йўналишда Ф. Кейган, Д. Мейзельман, К. Бруннер, А. Мельцер, Д. Лендлер ва А. Шварц ҳам ишладилар. Шу билан бирга, монетаризмни бир кишининг ёки кишилар гуруҳининг эришган ютуқлари деб айтиш нотўғри бўларди. Монетаризм бу – маълум бир давр маҳсули, капитализм иқтисодиётидаги муҳим ўзгаришларучун ўзига хос реакциядир. Бу оқим пайдо бўлган дастлабки ўн беш йил ичида тан олингани йўқ. Шу йиллари капиталистик дунё иқтисодий ўсишни бошидан кечирган. Бу юқори конъюнктурани давлатнинг ғайратли сиёсати, унинг талабни рағбатлантириш бўйича ҳаракатлари натижаси сифатида тавсифлаган кейнс назарияси нуфузининг ўсишига хизмат қилди. Фақат 60-йилларнинг иккинчи ярмида, АҚШ Вьетнамда бошлаб юборган ҳарбий

харакатлар бюджет тақчиллиги ва товарлар нархининг кескин ўсишига олиб келгандан сўнг монетаристлар позицияси кучайди ва уларнинг оммавийлиги ўса бошлади.

6.2. Монетаризм – ҳозирги замон миқдорийлик назарияси

Монетаристик доктрина бир қатор босқичлардан ўтган бўлиб, уларнинг ҳар бирида асосий эътибор маълум бир муаммолар доирасини ишлаб чиқишга қаратилди. Хусусан, XX аср 50-йилларининг иккинчи ярми ва 60-йиллар бошида асосий куч-харакатлар пулга талаб барқарор функцияси шаклида ифодаланган пулнинг миқдорий назарияси янги вариантыни ишлаб чиқишга қаратилган эди. Бу функция монетаристларда пул массаси ва номинал (пул) даромад ўртасида боғловчи бўғин вазифасини бажарган пул муомаласи барқарор ва ишончли башорат қилинадиган тезлигининг аналоги бўлди. Кейинги йилларда пулга талаб функциялари бўйича кўплаб эконометрик ҳисоб-китоблар қилинди. Ушбу доктрина тарафдорлари монетаристик тезиснинг адолатли эканлигини, кўрсатилган функция турли тарихий вазиятларда аниқ кўзга ташланадиган хўжалик субъектлари хулқ-атвори барқарор қонунларида акс этишини аниқлашга ҳаракат қилдилар. Монетаристлар уларнинг бозор иқтисодиёти модели ишончлироқ ва конъюнктурани башорат қилиш учун энг яхши асос бўлиб хизмат қилади, деб таъкидладилар.

Монетаризм доктринаси ривожланишида кейинги қадам саноат цикллари сабаби ва характери масаласига тааллуқли бўлиб, бундан олдинги босқич – анъанавий миқдорий назариянинг умумий нарх даражаси назариясидан номинал даромад назариясига айланиши билан боғлиқ эди. Монетаристик тадқиқотлар марказида пул захиралари ўзгариши ва пул қийматидаги ялпи миллий маҳсулот (даромад) тебраниши ўртасидаги боғлиқликнинг пулдаги ифодаси ётади.

Монетаризм эволюциясида инфляция табиати ҳақидаги мунозаралар муҳим роль ўйнади. Фридман ва бошқа монетаристлар инфляцияни тўлов воситаларининг тезлашган эмиссияси натижасида вужудга келувчи «соф пул

билан боғлиқ» ҳодиса сифатида талқин қиладилар. Бунда доктринанинг неоклассик илдизлари, унинг пул миқдори ва умумий нарх даражаси ўртасида бевосита алоқа мавжудлигини эътироф қилувчи миқдорий пул назарияси билан боғлиқлиги яққол кўзга ташланади.

Монетаризм доктринаси ривожланишида кейинги босқич иш ҳақи ва ишсизлик даражаси билан боғлиқ эди. 1967 йили Фридман ишчи кучи бозорининг каттиқ шароитлари билан белгиланадиган ва ҳукумат сиёсати чора-тадбирлари томонидан ўзгартириб бўлмайдиган «ишсизлик табиий даражаси» мавжудлиги ҳақида фикр билдирди.

Монетаристларнинг «фискализм» деб тан олган кейнс сиёсатига қарши уруши ҳам ўз босқичларига эга. XX асрнинг 70-йиллари ўрталарида кейнс ва монетаристлар мактаблари ўртасидаги кураш бевосита хўжалик сиёсати амалий тадбирларида намоён бўлди. 80-йиллар бошида иқтисодий сиёсатни ифодалашда унинг қоидаларидан фойдаланиш монетаризмнинг оммавийлиги кескин ўсганлиги кўрсаткичи бўлди. Марказий банклар амалиётида пул қоидаларининг турли вариантлари кенг тарқалди.

Монетаризмнинг асосий жиҳатлари ҳақидаги масалалар бўйича фикрлар хилма-хиллиги жуда кенг. Асосий сабаб шундаки, монетаризм иқтисодий фикрлашнинг кенг оқими сифатида кўп ўлчамли ҳисобланади.

Монетаристлар ўз концепциялари бевосита реал кузатиладиган жараёнларга асосланадиган фактлардан келиб чиқиши ҳақида тасаввур уйғотишга ҳаракат қиладилар. Уларнинг методологиясига мувофиқ, назария бу – эмпирик кузатувлар суммасига мос келувчи гипотезадан бошқа нарса эмас. Бироқ ҳақиқатда монетаристик концепция аввалбошданок априорли мулоҳазалар ва доктрина кўрсатмаларига бўйсундирилган эди. Далилларни тўплаш, қайта ишлаш ва талқин қилиш олдиндан миқдорий назария қоидалари ва неоклассик таълимнинг умумий ҳулосаларини тасдиқлаш вазифаси билан белгилаб қўйилган эди.

6.3. Фридман моделида пулга талаб

Фридман моделида пулга талаб оддий (ўлчанадиган) даромад билан эмас, балки унинг барқарор қисми, доимий (permanent) даромад билан белгиланади, у жорий ва ўтган йиллар учун ўртача ўлчанган катталиқ сифатида ҳисоб-китоб қилинади. Бошқача қилиб айтганда, хўжалиқ субъектлари пулга талаб билдирар экан, улар ўз эътиборларини ҳозирда олинадиган даромадга эмас, балки ўтмишдаги даромадларга йўналтирилади, бу эса кутишни шакллантиришнинг адаптив моделига мос келади.

Доимий даромад гипотезаси фридманча пулга талаб тенгламасининг асосида ётади, бу ерда жон бошига доимий реал даромад пулга талаб тебранишларини белгилаб беради:

$$\frac{M}{NP_p} = \gamma \left(\frac{Y_p}{NP_p} \right)^\delta,$$

бу ерда: M/NP_p — аҳоли жон бошига реал касса қолдиқлари;

P_p — доимий нарх даражаси;

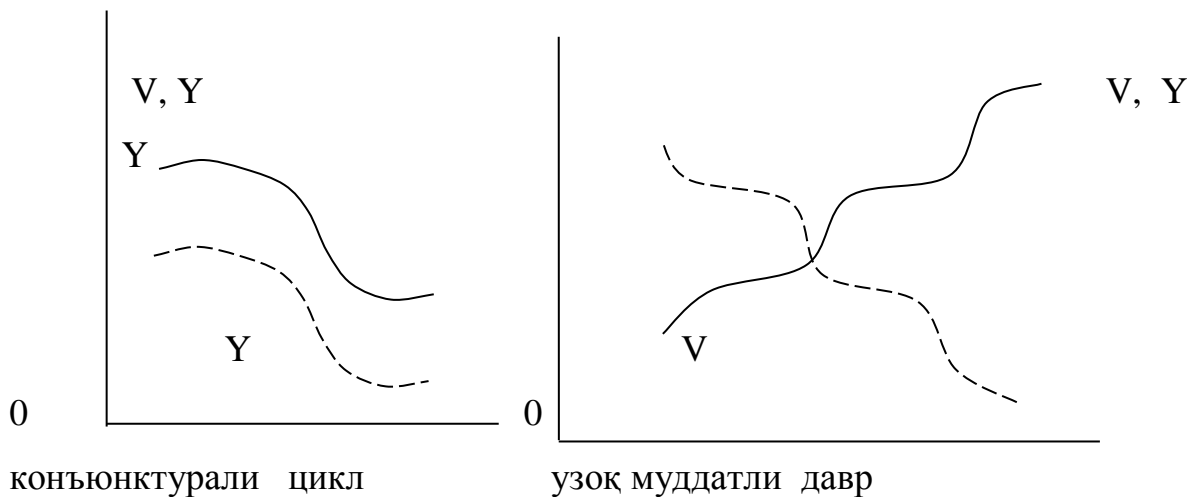
N — аҳоли;

Y_p/NP_p — аҳоли жон бошига реал доимий даромад γ, δ — функциянинг рақамли кўрсаткичлари;

δ — даромад бўйича пулга талаб эластиклиги.

Хусусан, 1870–1954 йилларда йиллик маълумотлар бўйича АҚШда регрессия рақамли коэффицентларини ҳисоб-китоб қилишда даромад бўйича пулга талаб эластиклиги 1 дан анча катта ($\delta=1,81$)), яъни 10% бўлди – касса қолдиқларига талаб реал даромади 18,1% ўсди. Бу Фридманга пулни истеъмол товарлари каби «дабдабалиқ предмети» сифатида тавсифлашга имкон берди.

Эмпирик ҳисоб-китобларнинг кўрсатишича, пулга талаб (пул муомаласи тезлиги) ва даромад (реал, доимий нархда) ўртасидаги боғлиқлик конъюнктура даври доирасида тўғридан-тўғри, узоқ муддатли даврда эса – тескари бўлади. Графикда бу қуйидаги кўринишда акс этади.

Монетаристларнинг хулосалари шунга бориб тақаладики, пул массасидаги ўзгаришлар хўжалик конъюнктурасидаги барча йирик ўзгаришларни белгилаб беради ёки И.Фишер терминологиясига кўра, хўжалик пулнинг «ноғорасига ўйнайди». Бу тезиснинг замирида пул массасининг тўлиқ мустақиллик тамойили ётади.

Пул нима эканлигининг эркин талқинидан келиб чиқиб, монетаристлар нақд пул ва тижорат банклари депозитларининг барча турларини қамраб олувчи кенг пул агрегатидан фойдаланади. Тобин айтиб ўтганидек – монетаристлар: «Биз пул нима эканлигини билмаймиз, лекин у нима бўлмасин, унинг захираси йилига камида 3-4 фоиз барқарор ўсиши лозим» дейдилар, яъни пул қоидасини келтириб чиқарадилар.

Пул массасининг экзоген ҳарактери ҳимоясига кенг тарқалган далиллар қаторига марказий банк муомаладаги тўлов воситалари даражасини самарали назорат қила олади деган фикр киради. Монетаристик адабиётларда пул базасини тартибга солишга асосланган пул мультипликатори схемаси кенг қўлланилади.

7- МАВЗУ. ИНФЛЯЦИЯ НАЗАРИЯЛАРИ ВА УНИ ЖИЛОВЛАШ УСУЛЛАРИ

7.1. Инфляциянинг моҳияти ва унинг юзага чиқиш шакллари

Инфляция XVIII асрнинг ўрталарида муомалага таъминланмаган жуда кўп микдорда пул чиқарилиши натижасида пул тизимидаги инқироз ҳолат асосида юзага чиққан. Инфляция (лотинча «inflation» сўзидан олинган ва шишиш, кўпчиш, кўтарилиш маъносини англатади) ўз моҳиятига асосан пулнинг қадрсизланиши, товар ва хизматларга бўлган баҳоларнинг мунтазам равишда ошиб бориши жараёнини англатади. Шунини таъкидлаш лозимки, ривожланган мамлакатлар тажрибаси инфляция нисбатан меъёр даражасидаги пул массаси ҳолатида ҳам юзага чиқиши мумкин.

Ҳозирги замон инфляцияси нафақат товарлар ва хизматларга бўлган баҳоларнинг мунтазам ўсиши натижасида пулнинг сотиб олиш қобилиятининг пасайиши билан бир қаторда ишлаб чиқариш жараёнидаги номутаносиблик, пул муомаласи, молия ҳамда кредит соҳасидаги салбий омиллар билан таснифланади. Инфляциянинг юзага чиқишининг асосий сабаблари бўлиб иқтисодиёт тармоқлари, жамғарма ва истеъмол, талаб ва таклиф, давлат даромадлари ва харажатлари, хўжаликларнинг пул массаси ва унга бўлган талаби ўртасидаги мутаносиблик ҳамда марказий банкнинг кредит экспансияси ҳисобланади. Ушбу таъкидлаб ўтган омиллар ўз моҳиятига асосан инфляцияга, унинг даражасига турлича таъсир этиши мумкин.

Халқаро амалиётда иқтисодчи олимлар инфляциянинг юзага чиқадиган омилларини асосан икки гуруҳга: ички ва ташқи омилларга ажратадилар. Биз ушбу омилларнинг моҳиятини ёритишга ҳаракат қиламиз.

1. Ички омилларни моҳиятига асосан пуллик (монетар) ва пулсиз омилларга ажратиш мумкин. Пуллик омилларга давлат молиясининг инқирози, бюджет тақчиллигининг мавжудлиги, давлат қарздорлигининг ортиши, пул эмиссияси, кредит дастакларининг айланишининг кўпайиши, пул айланмасининг тезлиги ва бошқалар кирди.

Пулсиз омилларга миллий иқтисодиёт тармоқлари ўртасидаги номутаносиблик, тармоқлар иқтисодий ривожланишидаги бир маромсиз даража, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида монополиянинг (олигополия) мавжудлиги, нарх шаклланишидаги давлат монополияси, марказий банкнинг кредит экспансия ва бошқа омилларни киритиш мумкин;

2. Ташқи омиллар ўз моҳиятига асосан бирор аниқ давлат ривожланишига таъсир этадиган дунёда амалга ошаётган жараёнларни акс этади. Ушбу омилларга дунё мамлакатларида юзага чиқадиган соҳа инқирозлари ҳисобланадиган хом-ашё, энергетика, нефть, валюта инқирозларини киритиш мумкин. Ушбу омиллардан ташқари бирор-бир давлатнинг бошқа давлатларга нисбатан олиб борадиган давлат миқёсидаги валюта сиёсатини, яширин ҳолатда валюта, олтин экспортининг амалга оширилишини ҳам киритиш мумкин.

Биз қуйидаги чизмада инфляциянинг юзага чиқиш шаклларини таҳлил этамиз. Ушбу чизма таҳлилидан кўриниб турибдики, инфляция асосан уч йўналишда юзага чиқади. Биринчи йўналишда маҳсулотлар ва кўрсатиладиган хизматларга бўлган нархларнинг асоссиз равишда ўсиб кетиши туфайли пул қадрсизлана бошлайди. Бунинг натижасида миллий валютанинг харид қилиш қобилияти тушиб кетади. Иккинчи йўналишда, хорижий валюталарга нисбатан миллий валютанинг курси пасайиб кетади. Бунинг натижасида хўжалик юритувчи субъектлар ва мамлакат аҳолиси эркин муомаладаги хорижий валюталарни (АҚШ доллари, евро, швейцария франки ва бошқаларни) жамғара бошлайди. Учинчи йўналишда олтинга бўлган миллий пул бирлигида ифодаланган нарх кўтарилиб кетади. Бунинг натижасида мамлакат аҳолиси ўртасида олтиннинг тўпланиб қолиши, яъни тезаврация амалга ошади.

Биз қуйидаги чизмада инфляциянинг юзага чиқиш шаклларини таҳлил этамиз. Ушбу чизма таҳлилидан кўриниб турибдики, инфляция асосан уч йўналишда юзага чиқади

1-чизма. Инфляциянинг юзага чиқиш сабаблари

7.2. Инфляция назариялари

Ҳозирги вақтда инфляция табиатини ўрганишда иқтисодчи олимлар унинг монетар сабабларини, яъни товар массасига нисбатан пул массаси ҳажмининг кўпайиб кетишини асос қилиб кўрсатадилар. Инфляция билан олиб бориладиган фаолиятда унинг даражасини ўлчаш учун дастак лозим бўлади. Ушбу дастак бўлиб баҳолар индекси ҳисобланади. Баҳолар индекси жорий умумий истеъмол нархларининг базис давридаги нархларга нисбатан ўсиши (пасайиши) билан аниқланади. Ушбу индексни аниқлашда мамлакат фуқороларининг истеъмол

саватига киритилган маҳсулотлар ва хизматларнинг чакана нархларидан фойдаланилади. Ушбу формула қуйидагича ҳисобланади:

$$\text{ИПЦ} = \frac{\text{ПКТ}}{\text{ПКБ}} \times 100 \%$$

Бу ерда: ИПЦ – истеъмол нархларининг индекси;

ПКТ – истеъмол саватининг жорий нархи;

ПКб – истеъмол саватининг базис нархи.

Инфляция даражасининг ўсишини қуйидаги мисол орқали тушунтириш мумкин. Масалан 1 литр бензиннинг базис давридаги нархи 500 сўм бўлган ва унинг жорий давридаги нархи 585 сўмга тенг. Демак, биз кузатган давр ичида 1 литр бензиннинг нархи 117 фоизга ортган.

$$1 \text{ литр бензин} = \frac{585 \text{ сўм}}{500 \text{ сўм}} \times 100 \% = 117 \%$$

Баҳолар индексидан ташқари, инфляцияни бошқаришда ялпи ички маҳсулот индекси кўрстакичидан ҳам фойдаланилади. Ялпи ички маҳсулот – бу маълум бир давр мобайнида, одатда бир йилда мамлакатда ишлаб чиқарилган барча товар ва хизматлар умумий миқдорининг пулдаги ифодасидир. Ялпи ички маҳсулот баҳолар индексининг умумий даражасини ўлчаш учун дефлятордан фойдаланилади. Дефлятор – бу пулда ифодаланган иқтисодий кўрсаткичларини ўтган давридаги баҳолар даражасига нисбатан таққослаш мақсадида қўлланиладиган коэффициентдир. Дефлятор ёрдамида аниқ бир муддатдаги реал иш ҳақи даражасини аниқдаш мумкин.

Халқаро амалиётда инфляциянинг моҳиятини ўрганиш ва уни оқилона бошқариш бўйича турли назариялар мавжуд, улардан бири бўлиб англиялик таниқли иқтисодчи олим Джон Мейнард Кейнс яратган назария ҳисобланади.

Дж.М.Кейнс бозор иқтисодиёти фаолиятига давлат аралашувининг билвосита дастакини ишлаб чиқди. Ушбу дастак ёрдамида давлат томонидан фаол молия сиёсати олиб бориш, талабни рағбатлантириш ва оммавий ишсизликни пасайтиришни амалга ошириш имкониятига эга бўлади. Кейнс томонидан ишлаб чиқилган иқтисодий механизм қуйидаги асосий низомлардан иборат:

1. Мамлакатдаги ишчи кучининг иш билан таъминланганлик даражаси ишлаб чиқариш ҳажми билан аниқланади;
2. Умумий талаб таклифга тўғри келмайди, чунки маълум пул маблағлари жамғаришга сарфланади;
3. Ишлаб чиқаришнинг ҳажми оқилона талаб даражасидаги тадбиркорликка асосан аниқланади;
4. Инвестициялар ва жамғармалар тенглиги ҳолатидаги инвестиция ҳамда жамғарма ақлари мустақил фаолият кўрсатади.

Дж.М.Кейнснинг асосий фикри қуйидагилардан иборат: қўшимча пул эмиссияси аҳолининг тўловга қобилиятлилиқ талабини оширади. Бунинг натижасида товарлар ва хизматларни кўпайиши учун асос юзага келади. Ишлаб чиқарувчилар томонидан харидорларнинг пуллари олиш мақсадида ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтирадилар ва муомаладаги ортиқча пул эмиссияси массасини маҳсулотлар ва хизматлар билан тўлдирадилар. Халқаро амалиётда Дж. М.Кейнс томонидан илгари сурилган назария «тартибга солиниб туриладиган инфляция» номини олган.

Ўтган асрнинг 60-йилларида инфляция назариясининг янги мактабига асос солинди. Ушбу мактабга АҚШлик машхур иқтисодчи, Нобель мукофотининг лауреати, «Чикаго иқтисодий мактаби»нинг вакили Милтон Фридман асос солди. Халқаро амалиётда ушбу мактаб «монетаризм» деб номланади. Монетаризм мактабининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- 1) «Пуллар аҳамиятга эгадир», яъни кредит – пул соҳасидаги ўзгаришлар мамлакат иқтисодиётининг умумий ҳолатига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади;
- 2) Мамлакат марказий банки иқтисодиётдаги хўжалиқ ҳолатидан қатъи назар, пул массасининг барқарор ўсишини таъминлаб туриши лозим.

М. Фридманнинг асосий ғояси куйидагилардан иборат: мамлакат ифтисодининг ривожланиш даражаси давлат бюджетининг ҳолати, ишсизлик даражаси ва бошқа макроиқтисодий кўрсаткичлардан қатъи назар, давлатнинг пул сиёсатидаги асосий вазифаси пул эмиссиясини йилига ўртача 3-5 фоизга ошириши лозим. Ушбу ғоя Дж.Кейнс ғоясига қарама-қаршидир. Дж.Кейнс пул массасининг ўсишидаги чекловлар ва талабни олдинга сурган бўлса, М.Фридман эса таклиф ва пул массасининг доимий ўсишини ёқлаб чиққан.

Монетаризм мақбаби тарафдорлари инфляцияга қарши куйидаги чоратadbирларни амалга ошириши кўллаб-куватлайдилар:

- таббиркорликни тўғридан-тўғри рағбатлантириш (фойдага инвестиция қилинган қисмидан солиқларни пасайтириш);

- давлат харажатларини қисқартириш;

инвестицияга йўналтирилган жамғармаларнинг ўсишини рағбатлантириш (мамлакат аҳолисининг жамғармаларини тижорат банкларига ва қимматли қоғозларга жойлаштириш),

Ўз моҳиятига асосан монетаристик сиёсат қатъий сиёсат бўлиб, уни амалга оширишда қаттиқлик ва турли демоғогияга нисбатан бефарқликни талаб этади. Шунини таъкидлаш лозимки, Дж. Кейнс ва М. Фридман яратган назариялар инфляцияга қарши оқилона кураш олиб бориш талабларига тўлиқ жавоб бермайди. Ҳар иккала назария ўзининг ижобий томонлари билан бир қаторда, салбий томонларга ҳам эгадир,

Инфляция ва ишсизликнинг ўзаро боғлиқлигини чуқур таҳлил этган австралиялик иқтисодчи олим А. Филлипс графиклар ёрдамида инфляция ва ишсизлик ўртасида тесқари алоқа мавжудлигини исботлайди. Унинг фикрича, инфляция даражаси юқори бўлган ҳолатда, ишсизлик даражаси паст бўлади. Биз буни куйидаги графикда кўришимиз мумкин. А. Филлипснинг фикрича, инфляция даражаси юқори даражадаги мамлакатларда ҳақиқий иш ҳақи қиймати тушиб боради. Ушбу ҳолат аҳолининг турли тоифалари нарх-наво кўтарилиши натижасида йўқотилган ҳақиқий иш ҳақини компенсация қилиш мақсадида

ишлашга мажбур бўлади. Бунинг натижасида, мамлакат аҳолиси ўртасида ишсизлик даражасининг пасайиши кузатилади.

7.3. Инфляциянинг шакллари ва турлари

Халқаро амалиётда инфляциянинг нархларни ўсиши, яъни пул миқдорининг ўсиши жihatдан асосан уч хил шакли ажратилади:

1. Сокин инфляция. Ушбу инфляция иқтисодий ривожланган мамлакатларда мавжуд бўлиб, ушбу ҳолатда маҳсулотлар ва кўрсатиладиган хизматларга бўлган нарх-наволар йилига ўртача 3 фоиздан 10 фоизгача ошиши мумкин. Бу мамлакатларда муомаладаги пул массаси ва миллий пул бирлигининг харид қилиш қобилияти сақланиб туради.

2. Шиддатли инфляция. Ушбу инфляция иқтисодий ривожланаётган мамлакатларда мавжуд бўлиб, ушбу ҳолатда маҳсулотлар ва кўрсатиладиган хизматларга бўлган нарх-наволар йилига ўртача 10 фоиздан 100 фоизгача, баъзи ҳолатларда 200 фоизгача ошиши мумкин. Бунинг натижасида муомаладаги пул массаси кўпаяди ва миллий пул бирлигининг харид қилиш қобилияти тушади. Мамлакат аҳолиси ўртасида пулни моддийлаштириш, яъни миллий пул бирлигини жамғариш эмас, балки олтин, кўчмас мулк ҳолатида жамғариш жараёни кучаяди.

3. Жиловланмаган (гиперинфляция) инфляция. Ушбу инфляция ҳолатида маҳсулотлар ва кўрсатиладиган хизматларга бўлган нарх-наволар йилига 1000 фоиздан ортиқ ёки оёига 100 фоиздан ортиқ даражада ошади. Ушбу ҳолатда миллий иқтисодиётда инқироз юзага чиқади. Бунинг натижасида ишлаб чиқариш ва бозор бошқарувсиз фаолият кўрсатадики, нарх-наво ва иш ҳақи ўртасидаги фарқ ортади. Мамлакат аҳолиси қўлидаги қоғоз пулларга товарлар сотиб олади. Бу ҳолат эса муомалада товар ва хизматлар билан таъминланмаган ортиқча қоғоз пулларни тўлиб-тошишига олиб келади.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, инфляциянинг асосий сабаби, одатда, бир эмас, балки бир нечта бўлиб ўзаро маҳкам боғланган бўлади ва нарх-навоининг кўтарилиб бориши билангина намоён бўлиб қолмайди, балки нарх-навоини

бошқарилишига ҳам боғлиқ бўлади. Ушбу жиҳатдан қуйидаги инфляция шакллари ажратилади:

1. Ошқора инфляция. Талаб томонига қараган макроиктисодий тенгсизлик доимий равишда нарх-навонинг кўтарилиб бориши билан ифодаланадиган бўлса, бундай инфляция ошқора инфляция деб аталади.

Ошқора инфляция бозор механизмини бузмайди: нарх-наво баъзи бозорларда кўтарилиши билан бир вақтда бошқа бозорларда пасайиб бориши мумкин. Бунинг асосий сабаби шундан иборатки, бозор механизмлари ўз таъсирини давом эттириб, миллий иқтисодиётга баҳолар тўғрисидаги маълумотларни ошқора етказиб туради, инвестицияларни илгари суриб, ишлаб чиқаришнинг кенгайиши билан таклифни рағбатлантириб боради.

2. Яширин инфляция. Инфляциянинг ушбу тури шундай кўринишда бўладики, бундай ҳолатда баъзи бир истеъмол маҳсулотларига нарх-наво маъмурий тарзда давлат томонидан ўрнатилади ва тартибга солиб турилади. Бундан асосий мақсад, давлат томонидан баъзи маҳсулотларга нарх-навони «ижтимоий паст» даражада белгиланади. Яширин инфляция шароитида нарх-навонинг кескин ўсиши кузатилмаслиги мумкин. Лекин миллий пул бирлигининг қадрсизланиши, аҳоли ўз пул маблағларига керакли маҳсулотларни харид қила олмаслик ҳолатлари пайдо бўлади.

Иқтисодиётда яширин инфляция юзага чиққанда маҳсулотларнинг нарх-навоси ҳамда аҳоли даромадларининг ўсиши вақтинча тўхтатилади. Яширин инфляция вужудга келишининг асосий сабабларидан бири бу нархлар устидан маъмурий назорат ўрнатишдир. Бунинг натижасида бозор механизми деформацияланади. Унинг қайси даражада ва ўзгарганлиги даражаси ва давомийлиги давлат томонидан олиб бориладиган сиёсатга ҳамда тартибга солиш шаклига бевосита боғлиқ бўлади. Ушбу инфляциянинг салбий томони шундан иборатки, инфляция даврида ишсизлик даражаси ошади, чунки ишлаб чиқариш ривожланмайди.

Хорижий ва миллий иқтисодий назариянинг қарашларига асосан иқтисодиётдаги мувозанатлик бузилиши ва унинг оқибатида инфляцияни юзага чиқишининг қуйидаги омиллари мавжуд:

- қоғоз пулларни эмиссия қилишда ва ташқи савдода давлатнинг мутлоқ монополияси;

- давлат харажатларининг ортиши;

- касаба уюшмалари томонидан бюджет муассасалари ишчи-ходимларининг иш ҳақларини ошириш бўйича фаолияти;

- иқтисодиётда маҳсулот ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш соҳасида айрим хўжалик субъектларининг монополия (олигополия) ҳолати мавжудлиги.

Биз юқорида таъкидлаб ўтган омиллар нафақат ўзаро боғлиқ, балки улар талаб ва таклифнинг ўсиши ёки пасайишига турлича таъсир кўрсатади.

Хорижий амалиётда инфляциянинг юзага чиқиш усуллари қуйидаги турларга ажратилади: таклиф инфляцияси, талаб инфляцияси, харажатлар инфляцияси, кредит инфляцияси, импорт билан боғлиқ бўлган инфляция ва кутилаётган инфляция.

Таклиф инфляциясида ишлаб чиқариш харажатларини ошиши натижасида маҳсулотлар, бажарилган ишлар ва кўрсатиладиган хизматларга бўлган нарх-навонинг ўсиши юзага чиқади. Ушбу инфляция турида монопол ҳолатдаги корхоналар томонидан ишлаб чиқаришда асосий воситаларни модернизация қилиш билан бир вақтда улардан тўлиқ фойдаланмаслик оқибатида харажатлар ортади. Бунинг натижасида кам ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг нарх-навоси ҳам ошиб кетади.

Талаб инфляцияси. Инфляциянинг ушбу тури мамлакат аҳолиси ва хўжалик субъектларининг даромадлари ҳақиқий ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, бажарилган ишлар ҳамда кўрсатилган хизматлар миқдоридан тез ўсади. Одатда, талаб инфляцияси ишчи кучининг тўлиқ иш билан бандлик ҳолатида юзага чиқади. Аҳоли даромадларининг тез суръатда ўсиши натижасида товар ва хизматларга бўлган нарх-наво ошади. Бундай ҳолатда талабнинг ҳар қандай ўсиши нарх-навонинг ўсишига олиб келади.

Харажатлар инфляцияси. Инфляциянинг ушбу тури хом-ашё ва энергетик ресурсларга бўлган харажатларнинг ўсиши туфайли ишлаб чиқариладиган товарлар ва хизматлар нарх-навосининг ўсиши натижасида юзага келади. Хом-ашё ва энергетик ресурсларга бўлган дунё нархларининг кўтарилиши ҳамда хорижий валютага нисбатан миллий валюта курсининг пасайиши харажатлар инфляциясини юзага келишининг асосий сабаблари ҳисобланади. Харажатлар инфляциясида маълум бир маҳсулот нархининг ўсиши автомат равишда бошқа маҳсулотлар нархининг ҳам ўсишига олиб келади. Масалан, нефть маҳсулотларига бўлган дунё баҳосининг ўсиши натижасида унга бевосита боғлиқ маҳсулотлар, бажариладиган ишлар ва кўрсатиладиган хизматлар нарх-навоси ўсиб кетади. Харажатлар инфляцияси таклиф инфляциясига ўхшаш, лекин бу инфляцияда баъзи харажатларнинг ўсиши аниқ олинган мамлакат иқтисодиётига бевосита боғлиқ бўлмаган ҳолатларда юзага чиқиши мумкин.

Кредит инфляцияси. Ушбу инфляция тури баъзи мамлакатларда банклар томонидан олиб бориладиган кредит экспансияси натижасида юзага келади. Марказий банк томонидан тижорат банклари учун юқори даражадаги қайта молиялаштириш ставкасининг ўрнатилиши натижасида хўжалик субъектларига бериладиган кредит қимматлашади. Хўжалик субъектлари олинган кредит ва у бўйича фоизларни ўзлари ишлаб чиқарадиган маҳсулот таннархига киритади ҳамда ушбу ҳолат маҳсулотлар нарх-навосининг кўтарилишига сабаб бўлади.

Импорт билан боғлиқ инфляция. Инфляциянинг ушбу тури аниқ олинган мамлакатда ташқи омиллар асосида юзага чиқади. Ушбу ҳолатда импорт қилинадиган маҳсулотларга бўлган нарх-навосининг ошиб кетиши натижасида баъзи маҳсулотларга бўлган нарх-наволар занжир тарзида кўтарилиши мумкин.

Кутилаётган инфляция. Инфляциянинг ушбу турида давлат томонидан олиб борилаётган пул-кредит ва бюджет сиёсати натижасида жорий йил учун инфляциянинг таҳлилий даражаси белгиланади ва бу тартибга солиб турилади.

7.4. Инфляциянинг иқтисодий-ижтимоий оқибатлари

ва уни жилавлaш усуллари

Ҳар бир мамлакатда инфляция мавжудлиги ундаги иқтисодий ҳолатнинг ёмонлашувига сабаб бўлади. Ушбу салбий ҳолатлар қуйидаги йўналишларда юзага чиқади:

1) Ишлаб чиқариш ҳажми қисқаради, чунки нарх-наволарнинг доимий тарзда тебраниб туриши ишлаб чиқаришни ривожлантиришга бўлган истиқболларга ишончни йўқотишга олиб келади;

2) Ишлаб чиқариш соҳасидаги капитал савдо ва воситачилик операцияларига оқиб ўтиши кузатилади. Чунки савдо ва воситачилик соҳаларида капитал айланиши тез амалга ошади ва катта фойда келтиради. Инфляция юқори бўлган даврда аҳоли ўртасида пулдан қочиш ҳолати кузатилади, яъни кишилар кўлларидаги пулларни имконият даражасида тезроқ сарфлашга ҳаракат қиладилар. Улар пулларга турли товарлар сотиб оладилар. Бунинг натижасида савдо ва воситачилик дўконларида товарлар тез сотилади;

3) Нарх-навонинг кескин ва нотекис ўзгариши натижасида чайқовчилик кенгаяди. Инфляция натижасида товар танқислиги (дефицит) юзага чиқади. Ушбу тақчиллик нарх-навонинг кескин кўтарилишига олиб келади;

4) Давлат молия ресурслари қадрсизланади. Давлат бюджети даромадлари бюджет харажатлари амалга оширилгунга қадар даврда қадрсизланади. Бюджет даромадлари ва харажатлари ўртасидаги мутаносибликни сақлаш қийинлашади ва бунинг натижасида бюджет тақчиллиги (дефицит) юзага чиқади;

5) Мамлакатда кредит операциялари чекланади. Чунки инфляция даражаси туфайли юридик ва жисмоний шахсларга тижорат банкларидан бериладиган кредитларнинг фоиз ставкалари юқори даражада ўрнатилади. Ушбу салбий ҳолат ишончни пасайтиради.

Инфляциянинг энг асосий ижтимоий оқибати бўлиб даромадлар ва бойликларни қайта тақсимланишининг амалга ошиши ҳисобланади. Ушбу қайта тақсимланиш қуйидаги омиллар натижасида амалга ошади:

- мамлакат аҳолисининг даромадлари индексация қилинмаслиги;

- тижорат банклари томонидан юридик ва жисмоний шахсларга бериладиган кредитлар баҳолар индексларининг ўзгаришини ҳисобга олинмаган ҳолда берилиши.

Инфляция шароитида мамлакатда ички маҳсулот ва миллий даромад кўйидаги йўналишларда қайта тақсимланади:

1) Миллий иқтисодиёт тармоқлари, ишлаб чиқариш соҳалари ва мамлакат ҳудудлари ўртасида нарх-навонинг нотекис ўсиши натижасида;

2) Мамлакат аҳолиси ва давлат ўртасида. Бунда давлат томонидан муомаладаги ортиқча пул массасидан қўшимча даромад сифатида фойдаланади. Халқаро амалиётда бу инфляцион солиқ деб номланади;

3) Мамлакат аҳолисининг синфлари ва турли тоифалари ўртасида. Маҳсулотлар ва хизматларга бўлган нарх-навонинг нотекис ўсиб кетиши натижасида аҳоли ўртасида ижтимоий тоифаларга бўлиниш (бойлар, камбағаллар, қашшоқлар), мулкӣ ҳолатдаги фарқнинг чуқурлашуви, жамғармалар ва жорий истеъмолнинг кескин ўзгариши юзага чиқади. Инфляциянинг ижтимоий салбий таъсири, энг аввало, қатъий белгиланган даромадлар олувчи шахслар ҳисобланган – нафақахўрлар, ногиронлар, кўп фарзандли оилалар ва давлат хизматчилари (ўқитувчилар, врачлар, боғча ходимлари ва бошқалар) учун жуда оғир кечади;

4) Дебиторлар ва кредиторлар ўртасида. Ушбу ҳолатда қарз олиганда пул қадрсизланиши натижасида дебиторлар даромад олади ва бунинг акси, кредиторлар қўшимча зарар кўради.

Биз юқорида келтирган инфляциянинг иқтисодий ва ижтимоий салбий оқибатлари қўшимча равишда мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқаларига ҳам фаол таъсир кўрсатади. Инфляция даражаси юқори бўлган мамлакатлар билан қўшимча суғурта ва турли кафолатлар асосида ўзаро муносабатлар олиб борадилар. Халқаро амалиётда ушбу муносабатлар савдонинг камситилиши ёки дискриминация деб номлаиған.

Мамлакат иқтисодиётига айниқса жиловланмаган (гиперинфляция) жуда салбий таъсир этади. Бунинг натижасида иқтисодий ва ижтимоий қарама-

қаршиликлар кескинлашади, аҳоли ўртасида ҳукуматга бўлган норозилик кучаяди. Шунинг учун, ҳукумат қарама-қаршиликларни ижобий ҳал этиш, миллий пул тизимини барқарорлаштириш учун оқилона ишлаб чиқилган инфляцияга қарши чора-тадбирларни амалга ошириши лозим бўлади.

Жаҳоннинг иқтисодиёти ривожланган мамлакатларида инфляцияга қарши кураш олиб боришда жуда катта назарий ва амалий тажриба тўпланган. Инфляцияни бутунлай йўқотиш имконияти йўқ. Чунки уни юзага чиқишига сабаб бўлган омилларни (ички ва ташқи, пуллик ва пулсиз) тўлиқ йўқотиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳозирги даврда энг асосий мақсад инфляцияни бутунлай йўқотиш эмас, балки уни бошқарувчан қилиш ва унинг салбий иқтисодий-ижтимоий оқибатларини заифлаштириш ҳисобланади.

Дунёнинг турли мамлакатларида ҳукумат томонидан мавжуд иқтисодий-ижтимоий шарт-шароитлардан келиб чиққан ҳолда инфляцияга қарши турли антиинфляцион сиёсатлар ишлаб чиқилади ва улар амалга оширилади. Давлат томонидан антиинфляцион сиёсатни олиб боришда турли чора-тадбирлар – бюджет, ижтимоий, солиқ, баҳо, кредит-молия, саноат-инвестиция, ташқи иқтисодий ва эмиссия амалга оширилади.

Бюджет сиёсати – бу давлатнинг асосий иқтисодий сиёсати ҳисобланади ва унинг асосий мақсади мамлакатнинг аниқ белгиланган муддат мобайнида ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг устувор йўналишлари белгиланади ва амалга оширилади. Бюджет сиёсати ёрдамида солиқлар ва йиғимлар асосида йиғилган давлат молия ресурсларини умуммиллий вазифаларни бажариш учун қайта тақсимланиши амалга оширилади. Бюджет сиёсатининг асосий таркибий қисми бўлиб ижтимоий сиёсат ҳисобланади. Чунки мамлакатдаги ижтимоий тадбирларни молиялаштириш асосан давлат бюджети томонидан амалга оширилади.

Солиқ сиёсати – бу давлатнинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий вазифаларини бажариши учун зарур молия маблағларини йиғиш, яъни хўжалик юритувчи субъектлар ва мамлакат аҳолисидан солиқлар, тўловлар ҳамда

мажбурий ажратмаларни белгилаш, уларни ундириш юзасидан конун асосида белгиланган тизимдир.

Баҳо сиёсати – бу маҳсулотлар, хизматлар ва тўловга қобилиятли талаб ўртасидаги мутаносибликка эришиш ҳамда уни тартибга солиб туриш билан боғлиқ сиёсатдир.

Кредит-молия сиёсати – бу Марказий банк томонидан қайта молиялаштириш ставкаси, мажбурий захиралар меъёри ва очиқ бозордага операциялар орқали мамлакат банк-кредит тизимини бошқариш ҳамда тартибга солиб туришдан иборат.

Саноат-инвестиция сиёсати – бу ялпи ички маҳсулотнинг ўсишини таъминловчи мамлакат саноат-технологик қудратини ривожлантиришга қаратилган сиёсатдан иборат.

Ташқи иқтисодий фаолият сиёсати – бу давлат томонидан ташқи иқтисодий фаолиятни бож-тариф дастаклари ёрдамида тартибга солиб туришдан иборатдир.

Эмиссия сиёсати – бу Марказий банк томонидан миллий иқтисодиётнинг ҳолатига асосан муомалага қоғоз пул чиқариш, уларнинг айланишини тартибга солиш ва муомаладаги ортиқча пулларни айланмадан чиқариб туришдан иборат сиёсатдир.

Дунёнинг ҳар бир мамлакатада ҳукумат томонидан амалга ошириладиган антиинфляцион сиёсати мавжуд инфляцияни тартибга солишга, ҳамда уни ўсиш суръатларини пасайтиришга қаратилган бўлиши лозим. Бундай сиёсатни олиб боришда асосан икки шаклдан фойдаланилади:

- 1) Пул ислоҳотларини амалга ошириш;
- 2) “Инфляцион” жараёнларни давлат томонидан тартибга солиб туриш;

Пул ислоҳотлари – бу мамлакатдаги пул муомаласини тартибга солиш ва кучайтириш мақсадида давлат томонидан мавжуд пул тизимини тўлиқ ёки қисман ўзгартиришни амалга оширишдир. Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш ҳолати, пулларнинг таъминланганлик даражасига асосан пул ислоҳотларининг ревальвация, девальвация ва деноминация усулларидан фойдаланилади. Иқтисодиёти ривожланган давлатлардан Германия Федератив Республикаси,

Исроил ва бошқаларда ревальвация усулидан фойдаланилди. Ревальвация ўз моҳиятига асосан миллий пул бирлигини хорижий валютага нисбатан курсини кўтариб кўйишдан иборат. Пул ислоҳотининг иккинчи усули бўлиб девальвация ҳисобланади. Девальвация ўз моҳиятига асосан миллий пул бирлигини хорижий валютага нисбатан тушириб кўйишдан иборат. Девальвация усулидан асосан иқтисодиёти бозор муносабатларига ўтаётган мамлакатларда кенг фойдаланилади. Пул ислоҳотининг учинчи усули бўлиб деноминация ҳисобланади, Деноминация ўз моҳиятига асосан миллий пул бирлигидаги ортиқча нолларни олиб ташлаб муомалага янги пулларни чиқаришдан иборат. Деноминация усулидан Россия (3 дона нолни олиб ташлади) ва Туркия (лирадан 6 дона нолни олиб ташлади) ҳукуматлари фойдаланишди.

Инфляцион жараёнларни давлат томонидан тартибга солиб туриш ўз моҳиятига асосан мамлакатда товар ва хизматларга бўлган нарх-навонинг ўсиб боришини чеклаш ва пул тизимини барқарорлаштириш мақсадида давлат томонидан аниқ чора-тадбирларни амалга оширишдан иборатдир. Ушбу чора-тадбирлар икки йўналишда олиб борилади:

1) Деинфляцион сиёсат. Ушбу сиёсат мамлакатда пулга бўлган талабни пул-кредит ва молия механизмлари ёрдамида тартибга солиб туради. Деинфляцион сиёсат давлат харажатларини қисқартириш, кредитлар учун фоиз ставкаларини ошириш, солиқ юкини кучайтириш (солиқпар сони ва уларни фоиз ставкаларини кўтариш) ва пул массасини чеклашни ўз ичига олади. Шунинг таъкидлаш лозимки, деинфляцион сиёсат мамлакатдаги иқтисодий ўсишнинг секинлашувига сабаб бўлади;

2) Даромадлар сиёсати. Ушбу сиёсат олиб боришда давлат томонидан товар ва хизматларга бўлган нарх-наво ва иш ҳақи устидан биргаликда назорат ўрнатилади, ҳамда уларнинг ўсишини маълум чегараси белгиланади ёки бутунлай «музлатиб» кўйилади. Даромадлар сиёсати ўз моҳиятига кўра қатъий сиёсат ҳисобланади ва у аҳоли ўртасида норозиликларни келтириб чиқариши мумкин. Шунга қарамасдан инфляция билан курашишда айрим мамлакатларда даромадлар сиёсатидан фойдаланилади.

Халқаро амалиётда ривожланаётган мамлакатларда инфляцияга қарши қараш олиб бориш тажрибасида биз таъкидлаб ўтган икки йўналишдан оқилона биргалиқда фойдаланилган.

Иқтисодиёти бозор муносабатларига ўтаётган мамлакатларда инфляцияга қарши курашиш ва миллий пул тизимини мустаҳкамлаш учун асосан қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилмоқда:

- миллий иқтисодиётни соғломлаштириш, инвестиция фаолиятининг тушиб кетишини бартараф этиш ва иқтисодий ривожланишнинг оқилона даражасини таъминлаш;

- рақобатбардош, юқори технологик ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва уни ривожлантириш мақсадида давлат стратегиясини ишлаб чиқиш ҳамда уни амалга ошириш;

- халқ истеъмол товарларини ишлаб чиқарувчи корхоналарда ишлаб чиқариш фондларининг таркибини ўзгартириш ва унда замонавий техника ҳамда технологияларни жорий этиш;

- тижорат банкларининг инвестиция ва кредит фаолиятини рағбатлантириш;

- солиқ тизимини такомиллаштириш ва ушбу йўналишда асосий эътиборни солиқарнинг рағбатлантирувчи функциясига қаратиш;

- давлат томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш;

- мамлакат ичида маҳсулотлар, валюта, кредит ер, кўчмас мулк, меҳнат ва қимматли қоғозларнинг ягона бозорини шакллантириш ҳамда уни ривожлантириш;

- пул-кредит сиёсатини иқтисодиётнинг ривожланиш ҳолатига асосан ўзгартириб туриш;

- ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш ҳамда товар ва хизматлар экспортини рағбатлантириш; ;

- эркин бозор баҳоларини сақлаган ҳолда даромадлар, харажатлар ва нарх-навони давлат томонидан тартибга солиш ва уни назорат қилиш;

- давлат бюджет тақчиллигини ноинфляцион йўллар билан қисқартириш;

- давлатнинг стратегик олтин-валюта захираларини чуқур таҳлил этиш ва улардан оқилона фойдаланиш.

Юқорида таъкидлаб ўтилган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш маълум муддат талаб этади. Оқилона ишлаб чиқилган антиинфляцион сиёсатни амалга ошириш пировард натижада миллий пул бирлигининг мустаҳкамланишига ва пул тизимининг барқарорлашувига олиб келади.

8-МАВЗУ. МОНЕТАР СИЁСАТДА ТАРГЕТЛАШ ВОСИТАЛАРИ

8.1. Инфляцияни таргетлаш режимларининг тавсифи

Таргетлаш сўзининг мазмун моҳиятига қисқача урғу берадиган бўлсак, у инглизча “Target” сўздан олинган бўлиб, “Мақсад” ёки “Мўлжал” деган маъноларни англатади. Бошқача айтганда, пул-кредит воситаларининг у ёки бу дастагини муайян даврга қаратилган мақсадли (мўлжалли) бошқариш чора-тадбирлари тушунилади.

Бугунги кунда жаҳон амалиётида иқтисодиётни монетар сиёсат таъсирида бошқаришнинг бир қанча таргетлаш режимлари мавжуд бўлиб, улар монетар таргетлаш, инфляцияни таргетлаш ва валюта курсини таргетлаш каби режимларни ўз ичига камраб олади.

Таргетирлаш. Пул массаси ҳажмининг ўзгаришни ўрнатилган усуллар ёрдамида чегаралаш таргетирлаш деб аталади. Таргетирлашда маълум бир даврда пул массаси ҳажмининг тахминий юқори ва паст даражаси белгилаб берилади.

Жаҳон амалиётида пул массаси ҳажмини чегаралашнинг тахминий даражаси қуйидаги мақсадли йўналишлар бўйича белгилаб берилади. Масалан, Францияда бу усул назорат рақамлари, АҚШда депозит шаклида, Японияда истиқбол шаклида белгилаб берилади.

Марказий банк таргетирлашни пул муомаласини мувофиқлаштиришнинг бошқа воситалари билан биргаликда олиб боради. Таргетирлашнинг аҳамияти

шундаки, маълум бир даврда ҳақиқатда муомалага чиқарилган пул массасини тахминий белгилаб берилган пул массаси билан солиштириш натижасида пул муомаласидаги аҳвол тўғрисида маълумотга эга бўлиш мумкин ва олдиндан зарурий чоралар ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш имкониятига эга бўлиш мумкин. Бу эса, ўз навбатида, Марказий банк пул кредит сиёсатининг самарадорлигини таъминлайди.

Ўзбекистон ўз монетар режимини юқорида қайд қилинган таргетлаш режимларининг ҳеч бири бўйича расмий равишда эълон қилмаган, лекин унинг у ёки бу кўринишларидан амалда фойдаланиб келмоқда. Хусусан, Марказий банк томонидан ҳар йили қабул қилинадиган “Монетар сиёсатнинг асосий йўналишлари” бўйича қатъий пул-кредит сиёсати давом эттирилиб, унда инфляциянинг мақсадли прогноз параметрлари (6-7 фоиз), иқтисодийнинг пул массасига бўлган реал талабини қондириш (стерилизация операциялари) ва миллий валюта курсининг мақсадли параметрлари (йилига ўртача 10 фоизли девальвация қаридори) қаратилган чора-тадбирларнинг реализацияси амалга оширилади.

Ушбу йўналишларни янада тор доирада тавсифлайдиган бўлсак, улар куйидагиларни ўз ичига олади:

- пул агрегатларининг ўзгариш динамикаси, пул бозоридаги ҳолат ва тижорат банкларининг ликвидлилигини таъминлаш бўйича олиб бориладиган чора-тадбирлар;
- инфляция ва иқтисодий ўсишнинг мақсадли параметрларидан келиб чиққан ҳолда монетар сиёсат инструментларини самарали қўллаш чора-тадбирлари;
- пул ва валюта бозори барқарорлигини таъминлаш бўйича олиб бориладиган чора-тадбирлар;
- тижорат банклари кредит ресурслари миқдорига таъсир кўрсатишнинг мажбурий резерв талаблари инструментларини оқилона қўллаш чора-тадбирлари;

- миллий валюта барқарорлигини таъминлаш бўйича валюта сиёсати инструментларидан фойдаланиш чора-тадбирлари;
- қайта молиялаш ставкаси инструментини оқилона қўллаш чора-тадбирлари ва бошқалар.

8.2. Монетар Валюта курсини таргетлаш

Монетар таргетлаш ўз мазмун моҳиятига кўра, пул кредит тизимини тартибга солишнинг оралиқ мақсадли кўрсаткичи сифатида пул агрегатининг муайян тури (одатда M2 ёки M3) танлаб олиниб, унинг динамик ўзгаришлари юзасидан тизимли назорат олиб боришни ва ундаги ўзгаришларнинг инфляцияга таъсирини тартибга солишни (бошқаришни) ифодалайди. Бугунги кунда жаҳон амалиётида иқтисодиётни монетар сиёсат таъсирида бошқаришнинг бир қанча таргетлаш режимлари мавжуд бўлиб, улар монетар таргетлаш, инфляцияни таргетлаш ва валюта курсини таргетлаш каби режимларни ўз ичига қамраб олади.

Ўзбекистон ўз монетар режимини юқорида қайд қилинган таргетлаш режимларининг ҳеч бири бўйича расмий равишда эълон қилмаган, лекин унинг у ёки бу кўринишларидан амалда фойдаланиб келмоқда. Хусусан, Марказий банк томонидан ҳар йили қабул қилинадиган “Монетар сиёсатнинг асосий йўналишлари” бўйича қатъий пул-кредит сиёсати давом эттирилиб, унда инфляциянинг мақсадли прогноз параметрлари (6-7 фоиз), иқтисодиётнинг пул массасига бўлган реал талабини кондириш (стерилизация операциялари) ва миллий валюта курсининг мақсадли параметрлари (йилига ўртача 10%ли девальвация қаридори) қаратилган чора тадбирларнинг реализацияси амалга оширилади.

Ўз мазмунига кўра инфляциянинг мақсадли кўрсаткичини тартибга солишда қатъий, эркин ёки бошқариладиган (муайян қаридор оралиғида) валюта курси режимларига асосланган пул-кредит сиёсатини ифодалайди. Бунда

валюта курси харид қобилиятининг паритети бош индикатор сифатида қаралади. Валюта курсининг (тўғри котировка бўйича) ошиши миллий валюта харид қобилиятининг пасайишини ва, аксинча, валюта курсининг пасайиши унинг харид қобилиятининг кўтарилишига таъсир этади. Бошқача айтганда, валюта курсини таргетлаш орқали инфляцияни жиловлашга таъсир этиш мумкин бўлган чоратadbирлар мажмуини ўзида ифода этади.

Мамлакат миллий валютасининг харид қобилиятини мустаҳкамлаш, валюта курси барқарорлигини сақлаш, иқтисодиётнинг пулга бўлган талаб ва таклифини мувозанатли равишда қондириш, миллий ва халқаро ҳисоб-китоблар тизимининг узлуксиз ҳамда самарали ишлашини таъминлаш бошқа омиллар билан бир қаторда, монетар сиёсатда қўлланиладиган таргетлаш воситаларига ҳам боғлиқдир.

8.3. Инфляцияни таргетлаш

Инфляцияни таргетлаш деганда пул-кредит тизимига таъсир этишнинг мақсадли кўрсаткичи сифатида нархлар индекси (одатда, истеъмол нархлари индекси (ИНИ) ёки унинг ҳосиласи ҳисобланмиш базавий индекс (БИ)) танлаб олинади ва уларнинг динамик ўзгаришлари бўйича мақсадли назорат ўрнатилади. Бунда БИ асосан нарх ўзгарувчанлигига ўта таъсирчан бўлган ИНИнинг истеъмол савати нархларига нисбатан мақсадли тузатишларни кўзда тутаяди.

Юқорида қайд этилган таргетлаш воситаларидан кенг тарқалгани (55 та давлатда бу инфляцияни таргетлаш бўлиб, унинг ўзи яна бир неча қисмларга бўлинади. Жумладан, Халқаро Валюта Фонди томонидан чоп этилган материалларда уни характерловчи кўрсаткичлар қуйидаги гуруҳларга бўлиниб тавсифланади.

Инфляцияни таргетлаш режимларининг тавсифи[

Кўрсаткичлар	Инфляцияни тўлақонли (тўлиқ) таргетлаш (full-fledged inflation targeting)	Инфляцияни Эклик (ниқобли) таргетлаш (eclectic inflation targeting)	Инфляцияни тажрибавий таргетлаш (inflation targeting lite)
Марказий Банкка бўлган ишонч	Ўрта ёки юқори	Юқори	Паст
Аниқ (қатъий) белгиланган инфляция мақсади	Юқори	Жуда паст	Паст
Бошқа монетар мақсадларнинг ўзгарувчанлиги	Паст	Юқори	Юқори

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, халқаро амалиётда инфляцияни таргетлашнинг асосан уч режимдан фойдаланилмоқда. Булар тўлақонли, эклик ва тажрибавий таргетлаш режимларидир.

Инфляцияни тўлақонли (тўлиқ) таргетлаш аниқ инфляция мақсадини ўзида мужассам этган, Марказий банк (ёки ҳукумат) фаолиятига бўлган юқори ишонч ва бошқа монетар мақсадларнинг (репо, мажбурий захиралар меъёри, дисконт сиёсати) ўзгарувчанлик даражаси паст ҳисобланган ривожланган ва ривожланаётган давлатлар (Буюк Британия, Канада, Швейцария, Норвегия, Янги Зеландия, Чили, Бразилия ва б.) амалиётига хос хусусиятларни тавсифлайди.

Инфляцияни эклик таргетлаш инфляция мақсадининг аниқлик даражаси паст бўлган, аммо Марказий банк (ёки ҳукумат) фаолияти ва бошқа монетар мақсадларнинг ўзгарувчанлик даражаси юқори бўлган ривожланган ва ривожланаётган давлатлар (Европа Марказий банки, Япония, Сингапур, АҚШ, Россия, Қозоғистон ва б.) амалиётига хос хусусиятларни тавсифлайди. Бундай давлатлар бошқа монетар воситалардан фаол фойдаланган ҳолда инфляцияни энг паст даражада таъминлашга алоҳида урғу беришади.

Инфляцияни тажрибавий таргетлаш ўз моҳиятига кўра, ҳали аниқ мўлжалли инфляция мақсадлари ишлаб чиқилмаган, аммо унга қаратилган изчил сайй-ҳаракатлар бошланган давлатларга (Ҳиндистон, Хитой ва б.) хос хусусиятни ифодалайди. Бунда аҳоли ва хўжалик субъектларининг Марказий банк (ёки ҳукумат) фаолиятига бўлган ишончи нисбатан паст, аммо бошқа монетар мақсадларнинг ўзгарувчанлик даражаси нисбатан юқори бўлган ҳолат устунлик аҳамият касб этади.

9-МАВЗУ. МАРКАЗИЙ БАНК МОНЕТАР СИЁСАТНИ АМАЛГА ОШИРУВЧИ ТАШКИЛОТ СИФАТИДА

9.1. Марказий банкнинг мақоми ва уни ташкил этиш шакллари

Бизга маълумки дастлабки Марказий банклар эрамининг XVII, XVIII асрларида Европанинг ривожланган мамлакатларида ташкил этилди. Марказий банкларни ташкил этишдан асосий мақсад муомалага пул бирликлари чиқарилишини марказлаштириш ва муомаладаги пул ҳажмини тартибга солишдан иборат эди. Марказий банк ташкил этилишига қадар капитализмнинг дастлабки даврида мамлакатдаги тижорат банкларининг барчаси муомалага ўз банкноталарини чиқариш ҳуқуқига эга эди. Банкнота-бу ушбу банкнинг ундаги кўрсатилган миқдордаги пулни реал, ҳақиқий пулга хоҳлаган пайтда алмаштириб бериши тўғрисидаги мажбуриятдир.

Одатда, Марказий банкнинг ташкил этиш шакллари деганда уларнинг фаолият юритиши учун лозим бўлган устав капиталининг шаклланиш манбалари эътиборга олинади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки 1992 йил 28 феврал – Марказий банкнинг ташкил этилишган.

1996 йил 25 апрелда «1995 йил 21 декабрда «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида» қонун қабул қилинган.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг устав капитали миқдори икки миллиард сўмдан иборат. Устав капитали миқдори Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарорига мувофиқ оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки давлатнинг мутлоқ мулкидир.

Марказий банк мустақиллигининг объектив омиллари сифатида асосан қуйидагилар тан олинади:

- Марказий банк капиталида давлатнинг улуши;
- Марказий банк вазифаларининг қонунчиликда ёритилиш даражаси;

- Марказий банк раҳбари (Раиси) ва унинг ўринбосарларини тайинлаш (сайлаш) тартиби ва уларнинг фаолият кўрсатиш муддатларининг қонун ҳужжатларида тўлиқ, аниқ акс эттирилиши ҳамда ушбуларга риоя этиш даражаси;
- Давлат томонидан Марказий банк фаолиятини назорат қилиш шакллари;
- Марказий банк раҳбарияти томонидан қабул қилинган қарорларига давлат органларининг қонун асосида таъсир кўрсатиш кўламлари ва Марказий банкнинг пул-кредит сиёсатларини ҳаётга татбиқ этишда ҳукуматнинг иштироки;
- Марказий банк молиявий фаолиятида давлатнинг роли, яъни унинг даромадларини ташкил этиш, харажатларини амалга ошириш ва фойдасини тақсимлашда давлатнинг иштироки;
- Мамлакат бюджетини тўғри ва эгри молиялаштиришда Марказий банкнинг иштирокини белгиловчи жиҳатларнинг қонун ҳужжатларида акс эттирилиши.

2012 йилга мўлжалланган монетар сиёсат ва банк тизимининг фаолияти Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябрдаги қўшма мажлисида «Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси» мавзусидаги дастурий маърузасида белгиланган устувор вазифалар асосида ишлаб чиқилган.

9.2. Марказий банк бажарадиган асосий функциялар

Марказий банк – кредит тизимининг бош банки бўлиб, мамлакатда пул-кредит сиёсатини, эмиссия жараёнларини олиб боради.

Биринчи Марказий банклар бундан қарийб уч юз йил олдин тижорат банкларининг ривожланиши натижасида вужудга келган. Булар 1668 йилда ташкил қилинган Швед Рикс Жиро банки, 1694 йилда ташкил қилинган Англия банкларидир.

Европа мамлакатларида Марказий банклар анча кечроқ, асосан XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб фаолият кўрсата бошлаган.

Банклар пайдо булишининг бошланғич давларида улар марказий (эмиссия) ёки тижорат банклари тариқасида юзага келган эмас, яъни банклар ўртасида ҳозиргидек бўлиниш бўлмаган. Банк иши ривожланишининг биринчи босқичларида ривожланган мамлакатларда тижорат банклари капиталларни йиғиш мақсадида муомалага банкнотлар чиқарганлар. Банкларнинг йириклашуви, банк ишининг ривожланиши натижасида банкноталарни муомалага чиқариш йирик тижорат банклар қўлига ўта борган ва кейинчалик бирор йирик банк ихтиёрига берилган. Бу банк миллий ёки эмиссион банк кейинчалик марказий банк деб аталган. Марказий банк яъни кредит тизимини бошқариб турувчи, барча банклар фаолиятини назорат қилиб турувчи кредит институти сифатида намоён бўлади.

Жаҳон амалиётида марказий банклар вужудга келишининг икки асосий йўли мавжуд: Биринчи йўл – бу узоқ давр давомида тижорат банкларининг ривожланиши натижасида, уларни миллийлаштириш йўли билан Марказий банкларнинг ташкил қилиниши. Бунга мисол қилиб, Англия банкни (1844 йил), Франция банкни (1848 йил), Испания банки (1874 йил), Германия Рейхсбанки (1875 йил), Италияда (1893 йил), Испанияда (1874 йил) мавжуд банкларнинг эмиссион марказ сифатида фаолият кўрсатишга мослашганлигини келтириш мумкин.

Иккинчи йўл ташкил қилингандаёқ Марказий банк – эмиссион марказ сифатида қабул қилинган банклар. Бундай банкларга АҚШнинг Федерал банклари, 1913 йилларда кўпгина Лотин Америкаси мамлакатларида ташкил қилинган банклар, Австрия банки ва бошқаларни мисол келтириш мумкин.

АҚШда Марказий банк функциясини 12 та Федерал Захира банкларидан

иборат Федерал Захира тизими бажаради. Федерал Захира банклар акционер банклар бўлиб, бу банкларнинг акционерлари сифатида миллий тижорат банклари фаолият кўрсатади. Тижорат банклар акционер сифатида дивиденд олишади.

Марказий банклар ижрочи ташкилотлар таъсирисиз, ўз фаолиятини олиб боришлари керак.

Жаҳонда ўз фаолиятини олиб боришда энг мустақил бўлган банклардан бири бу Немис Федерал банки ва Бундес банки ҳисобланади. Баъзи бир давлатларда Марказий банк Парламентга ҳисобот беради. Кўпгина ҳолларда Марказий банклар ўз фаолиятида мустақил бўлса-да, шу билан бирга, давлат банки ҳисобланади:

Марказий банк қуйидаги асосий функцияларни бажаради:

- банкнотлар (нақд пуллар) эмиссияси;
- давлатнинг олтин-валюта захираларини сақлаш;
- пул-кредит сиёсати инструментлари ёрдамида иқтисодиётни мувофиқлаштириш;
- кредит институтлари фаолиятини мувофиқлаштириш;
 - давлат банки сифатида фаолият кўрсатиш;
- тўлов-ҳисоб муносабатларини ташкил қилишни белгилаб бериш;
- валюта курсини мувофиқлаштириш.

Жаҳоннинг барча мамлакатларида банкноталарни муомалага чиқариш функцияси марказий банкларнинг асосий функцияларидан бири ҳисобланади ва бу соҳада монопол ҳуқуқга эга. Кредит пуллар Марказий банк томонидан қонунда белгиланган равишда чиқарилади ва Марказий банк муомалага чиқарилган пулларнинг қайтиб банкка келиб тушиши чораларини ишлаб чиқишга зарур.

9.3. Ўзбекистон Республикаси марказий банки, унинг мақсади ва вазифалари

Бозор иқтисодиёти шароитида Ўзбекистон Республикасида Марказий банкнинг асосий мақсади пул-кредит тизими ва миллий валюта барқарорлигини таъминлаш асосида иқтисодий ўсишга эришишдан иборат. Пул-кредит сиёсатини самарали амалга ошириш учун Марказий банк пул-кредит сиёсатини ривожлантиришнинг бир йилга мўлжалланган асосий йўналишларини ишлаб чиқади. Бу йўналишлар Олий Мажлис томонидан тасдиқлангандан кейин ҳаракат дастури сифатида қабул қилинади. Марказий банкнинг вазифалари хилма-хил бўлиб, бу қонунда ақс эттирилган.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳуқуқий шахс сифатида, давлат мулкига асосланган бўлиб, иқтисодий жиҳатдан мустақил муассаса сифатида ўз харажатларини даромадлари ҳисобидан қоплаши керак. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ўз миқёси ва фаолият даражасига кўра республикамиздаги энг йирик банк ҳисобланади. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонун асосида фаолият кўрсатмоқда. Бу қонуннинг 3-моддасида кўрсатилганидек, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг бош мақсади миллий валютанинг барқарорлигини таъминлашдир. Валюта барқарорлиги пул массаси, нарх-наво ва миллий валюта курсининг барқарор бўлиш тушунчасини ўз ичига олади. Албатта, пул массаси, валюта курси, нарх-навога таъсир қилувчи бошқа омиллар ҳам мавжуд.

Миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қатор муҳим вазифаларни ҳал этади. Уларнинг асосийлари қуйидагилардир:

- монетар сиёсатни ва валютани бошқариш сиёсатини шакллантириш, қабул қилиш ҳамда амалга ошириш;
- Ўзбекистон Республикасида ҳисоб-китобларнинг самарали тизимини ташкил қилиш ва таъминлаш;
- банклар фаолиятини тартибга солиш ва банклар фаолияти устидан назорат қилиш;

– Ўзбекистон Республикасининг расмий олтин-валюта захирасини сақлаш ва уларни бошқариш;

– Молия вазирлиги билан биргаликда давлат бюджетининг касса ижросини ташкил этиш.

Марказий банкка айрим банк корхона ва ташкилотларнинг капиталида катнашиши, уларга молиявий ёрдам кўрсатиши, тижорат туридаги фаолиятларни олиб бориши ман қилинади. Марказий банкни бошқаришнинг юқори ташкилоти бошқарув бўлиб, у монетар сиёсатни ҳамда ўз зиммасига юклатилган бошқа вазифаларни амалга оширишда бошқа давлат ташкилотларининг бевосита ва билвосита аралашувидан холи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ўз зиммасига юклатилган вазифаларни бажариш учун қуйидаги асосий функцияларни бажаради.

1. Иқтисодиётни пул-кредит дастаклари ёрдамида бошқариш.
2. Ҳисоб-китоб ва пул ўтказиш операцияларини бажаришни йўлга қўйиш.
3. Тижорат банклари фаолиятини бошқариш ва назорат қилиш.
4. Бошқа кредит муассасаларининг касса захираларини сақлаш.
5. Расмий олтин-валюта захираларини сақлаш.
6. Ҳукумат учун ҳисоб-китоб ва кредит операцияларини бажариш.
7. Тижорат банкларига кредит бериш.
8. Пул эмиссияси.

Марказий банк ўз сарф харажатларини даромадлари ҳисобидан қопловчи иқтисодий жиҳатдан мустақил муассасадир. Марказий банкнинг мол-мулки унинг пул ва бошқа моддий бойликлардан иборат бўлиб, уларнинг қиймати Марказий банк балансида акс эттирилади.

Республика Марказий банкининг низом капитали 2 млрд. сўм деб белгиланган. Шунингдек, Марказий банк солиқлар ва божлардан «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонуннинг 23-моддасига мувофиқ озоддир. Марказий банк келгуси йил учун Ўзбекистон Республикаси монетар сиёсатининг асосий йўналишларини ишлаб чиқади ва ҳар йили кейинги молия йили бошланишидан 30 кун олдин Олий Мажлисга бу ҳақда ахборот беради.

Марказий банк пул-кредит, молия, валюта ва нарх муносабатларининг аҳволига асосланиб, муомаладаги пул муассасининг битта ёки бир қанча кўрсаткичлари ўзгаришининг аниқ мақсадли мўлжалларини белгилаши мумкин.

9.4. Монетар сиёсатни ривожлантиришда марказий банкнинг тутган ўрни ва роли

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки пул-кредит сиёсати иқтисодиёт вазиятини таҳлил қилиш ва олдиндан айтишни, пул миқдорини йиллик ўстириш суръатларининг мақсадли кўрсаткичларини, кредит, фоиз ва валюта сиёсатини амалга ошириш йўналишларини ўз ичига олиб муҳим макроиқтисодий жараёнлар: пулнинг қадрсизланиши, миллий ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми ҳамда меҳнат ресурсларининг бандлиги, тўлов балансини барқарорлаштришга йўналтирилган бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ўзаро ҳисоб-китобларнинг Ўзбекистон тижорат банки томонидан белгиланган ва ҳамма банк ҳамда миқозлар учун мажбурий бўлган қоидалар асосида олиб борилишини назорат қилади. Чунки белгиланган қоидаларнинг бир тахлитда қўлланилиши бутун республика ҳудудида ҳисоб-китобларнинг узлуксизлигини таъминлайди.

«Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги Қонуннинг 50-моддасига мувофиқ, банкларни назорат қилишдан асосий мақсад банк тизимининг барқарорлигини таъминлаш, омонатчи ва кредиторлар манфаатларини ҳимоя қилишдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки банк фаолиятини амалга оширишга рухсат беради. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки банк муассасаларининг ривожини ҳар томонлама ҳисобга олиб ва кузатиб боради, капиталнинг айнан бир хиллиги, ликвидликка доир талабларни ўз ичига олувчи иқтисодий меъёрларни (52-модда), шунингдек, кредитлаш ҳажми, лимитларини белгилайди. Капиталнинг етарлилиги, активларининг сифати, фойдалиги ва ликвидлилигига қараб тижорат банкларининг молиявий аҳволи баҳоланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки валютани тартибга солиш ва валютани назорат қилиш давлат органидир. Шу билан бирга, Марказий банк юридик ва жисмоний шахсларга чет эл валютасида операциялар ўтказишга лицензиялар беради ва миллий валютани чет эл валютасига нисбатан курсини аниқлаш шартини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки халқаро ҳисоб-китобларда захирадаги актив ва кафолатли суғурта фонди вазифасини бажариш билан бирга дунё молия бозорларида операцияларни амалга ошириш йўли билан мамлакатимизнинг олтин-валюта захиралари қийматини ҳам яратади. Бошқа молия муассасалари, корхоналар ва хусусий шахслар ҳам хорижий валютага эга бўлиш ва валюта операциялари ўтказиш ҳуқуқи борлигига қарамасдан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки валюта захираларини сақловчи асосий депозитарий бўлиб қолиши лозим.

Марказий банк Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг банкири, маслаҳатчиси ва хазина вакили сифатида иш тутеди. «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги қонуннинг 44-моддасига мувофиқ Марказий банк ҳукумат банкири сифатида ҳукумат муассасалари ва ташкилотларининг ҳисоб варақларини юритади, ана шу ҳисоб варақларда маблағларни жамғаради ва улардан тўловларни амалга оширади; давлат қимматбаҳо қоғозлари билан операциялар ўтказиб туради; давлатга бевосита қисқа муддатли ва узоқ муддатли ссудалар шаклида ёки давлат облигацияларини харид қилиш тарзида кредит беради; ҳукумат идораларининг топшириғига биноан олтин билан ёки хорижий валютада операциялар бажаради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳукуматнинг хазина вакили сифатида ҳукумат ҳисоб варақларини юритади, Ҳукуматнинг молия операцияларига кўмаклашади бюджет даромад ва харажатлари масалалари юзасидан маслаҳатлар беради, давлат қимматли қоғозларини жойлаштиради, улар бўйича ҳисобварақлар юритади ва давлатнинг бошқа қарз мажбуриятлари бўйича тўловларни амалга оширади.

Банклар банки сифатида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳисоб-китоб-тўлов операцияларини ўтказиш, банклараро тўловларнинг ҳисоб-китоб-клиринг хизматини уюштириш тартибини белгилайди, тижорат банкларига кредитлар, тегишлича кўрсатмалар беради. Тижорат банклари Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидаги ўз ҳисоб варақаларидан ўзаро ҳисоб-китоблар учун фойдаланадилар. Бундан ташқари, уларнинг ўз маблағлари камлик қилса, Марказий банкдан кредит олишлари, нақд пул бўйича ҳам Марказий банкка мурожаат қилишлари мумкин.

10-МАВЗУ. ИҚТИСОДИЁТНИ ПУЛ-КРЕДИТ ВОСИТАЛАРИ ОРҚАЛИ ТАРТИБГА СОЛИШ

10.1. Пул-кредит сиёсатининг моҳияти

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётни пул-кредит воситалари орқали тартибга солиш қонунчилик, ижро этиш ва назорат қилиш хусусиятидаги тадбирлар тизимидан иборат бўлади.

Бунда иқтисодиётни пул-кредит воситалари орқали тартибга солишнинг объектив имконияти иқтисодий ривожланиш, ишлаб чиқариш ва капитал тўпланиши маълум даражага эришгандагина вужудга келади. Ҳозирги шароитда иқтисодиётни пул-кредит воситалари орқали тартибга солиш такрор ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бир қатор вазифаларни ҳал қилишга қаратилгандир. Булар жумласига барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, иш билан бандликни тартибга солиш, тармоқ ва минтақавий тузилмалардаги ижобий силжишларни кўллаб-қувватлаш, экспортни рағбатлантириш кабиларни киритиш мумкин.

Пул-кредит воситалари ва усулларини ислоҳ қилиш тактик ва стратегик вазифаларни ажратишга асосланади. Стратегик вазифа шаклланган бозор иқтисоди амал қилаётган мамлакатлар учун хос бўлган, пул-кредит назоратининг умумий қабул қилинган воситаларидан фойдалана бошлашдир. Ушбу мақсадга эришиш узвий равишда бир қатор босқичлар орқали амалга оширилади. Монетар тартибга солиш воситаларини такомиллаштиришни босқичларга бўлиш ўтиш

даврининг муайян тарихий босқичларини ҳисобга олиш зарурати билан белгиланади.

Банк тизимининг тараққиёти аниқ белгиланган мақсад, вазифалар ва тамойилларга асосланади. Ушбу мақсад, вазифа ва тамойиллар республика иқтисодиётини ислоҳ қилиш жараёнида умумиқтисодий масалаларни ҳал этиш билан боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси банк тизимини кенг кўламли ислоҳ қилиш жараёнида муҳим институционал ва тузилмавий ўзгаришларга эришилди. Икки босқичли банк тизими яъни, Марказий банк ҳамда мулкчиликнинг турли шакллари асосида тижорат банклари тизими ташкил этилди ва ривожланмоқда. Бундан ташқари, банкларимизнинг етакчи хорижий банклар билан ҳамкорлиги йилдан-йилга кенгаймоқда.

Сўнгги йилларда президентимиз томонидан банк тизимига катта эътибор қаратилаётганлиги, шунингдек, тижорат банклари капиталлашувини янада жадаллаштириш борасидаги фармонларига мувофиқ қилинаётган саъй-ҳаракатлар натижасида корхона ва ташкилотлар томонидан инвестицияларга бўлган талабнинг маълум даражада ўсишига эришилди.

Шунингдек, ликвидлилик устидан қатъий назорат ўрнатилганлиги ва бу асосда макроиқтисодий муҳитнинг етарли даражада ривожланаётганлиги банк тизими фаолиятини нақадар тўғри йўлга қўйилганлигидан далолат беради. Демак, банк тизимининг кейинги тараққиёти иқтисодиётнинг реал тармоғидаги ижобий ўзгаришлар, корхоналарнинг молиявий ҳолати ҳамда макроиқтисодий муҳитнинг яхшиланиши билан боғлиқдир. Бундай ижобий муҳитни банк тизимига, айниқса, Марказий банк фаолиятига давлат ташкилотларининг аралашувини чеклаш ва улар мустақиллигини таъминлаш орқали вужудга келтириш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки пул-кредит сиёсатини амалга оширишда қуйидаги инструментлардан фойдаланади:

1. Мажбурий захиралар сиёсати;
2. Ҳисоб ставкалари сиёсати;
3. Очيق бозордаги операциялар сиёсати;

4. Валюта сиёсати ва шу кабилар.

Мазкур усуллар жаҳон банклари амалиётида тан олинган асосий усуллар ҳисобланиб, уларнинг қўлланиши ҳар бир давлатда турлича бўлиши мумкин. Масалан, АҚШ да кўпроқ очик бозордаги усуллар қўлланилса, Германияда кўпроқ мажбурий захиралар қўлланилади. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Марказий банкининг муомаладаги пул массасини тартибга солишда асосан мажбурий захиралар инструментидан фойдаланилмоқда.

10.2. Марказий банкнинг мажбурий захиралар сиёсати

Марказий банкнинг пул-кредит сиёсатини тартибга солиш юзасидан мавжуд тартибларига мувофиқ, тижорат банклари мажбурий захираларни Марказий банкда сақлайдилар.

Мажбурий захиралар бу – тижорат банкларининг депозит операциялари натижасида вужудга келган банк ресурсларининг Марказий банкда фоизсиз ҳисобрақамда сақланиш талабидир. Бу эса, ўз навбатида бевосита кредитлаш имкониятларини чегаралайди ва депозит эмиссиясини қисқартиради.

Мажбурий захиралар сиёсати Марказий банк пул-кредит сиёсатининг асосий инструментларидан бири ҳисобланади. Мажбурий захиралардан пул-кредит сиёсатининг инструменти сифатида фойдаланиш даражаси, уларга фоиз ҳисоблаш тартиби, мажбурий захиралар меъёрининг миқдори, уларни табақалаштириш каби кўрсаткичлар бўйича мамлакатлар ўртасида жиддий фарқлар мавжуд. Бундай фарқларнинг мавжудлиги, асосан, миллий иқтисодиётни ривожлантириш хусусиятлари, пул муомаласи соҳасидаги вазият каби омиллар билан таърифланади.

Пул-кредит сиёсатининг инструменти сифатида мажбурий захиралар куйидаги функцияларни бажаради:

- банк тизимининг ликвидлилигига таъсир этиш функцияси;
- тижорат банкларининг кредит эмиссиясини чеклаш функцияси;

▪ тижорат банки банкрот бўлганда, унинг мажбуриятлари бўйича ҳисоблашиш функцияси.

Марказий банк мажбурий захиралар миқдорини ўзгартириш йўли билан банк тизимининг ликвидлигига таъсир қила олади.

Иккинчи функциянинг мазмуни шундаки, мажбурий захиралар, мавжуд миқдорлар мамлакатимизда мажбурий захиралар миқдоридан юқорида қайд қилинган мақсадларда фойдаланишга мутлақо зарурат йўқ. Чунки, миллий валюта курсининг АҚШ долларига ва бошқа эркин алмашинувчи валюталарга нисбатан пастлиги, банк тизимининг етарли даражада чет эл валюта захираларига эга эмаслиги ва умуман, республикаимизда эркин алмашинувчи валюталарга бўлган талабнинг катталиги каби омиллар минимал захиралардан ушбу мақсадларда фойдаланишни истисно этади. Шу нуқтаи назардан олганда, республикаимизда жорий ҳисоб-рақамларидаги чет эл валюталарига нисбатан захира талабномасининг қўлланилмаслиги жуда ўринлидир.

1-чизма

Республикаимизда нисбатан баҳоси юқори бўлган товарларни АҚШ долларидан сотилиши пул муомаласи учун жиддий хавф туғдиради. Ушбу анъаналарнинг янада ривожланишига йўл қўймаслик учун аҳоли қўлидаги чет эл валюталарини банк муассасаларига жалб қилиш зарур. Жалб қилишнинг синалган усулларида бири чет эл валютасидаги омонат ҳисоб-рақамларига тўланадиган фоиз ставкаларини ошириш ҳисобланади. Бу эса, Ғарб амалиётида кенг қўлланилаётган минимал захира талабномаларини чет эл валютасидаги мажбуриятларга нисбатан белгилашни республикаимиз шароитида қўллашни истисно этади.

Қимматли қоғозлар бозори, ссуда капиталлари бозори заиф ривожланган, Марказий банкнинг валюта сиёсати орқали пул массасига етарли даражада таъсир эта олиш имконияти бўлмаган шароитда мажбурий захиралар пул-кредит сиёсатининг энг асосий ва таъсирчан инструменти бўлиб қолаверади. Унинг бундай мамлакатлар учун муҳим бўлган аҳамиятларидан бири шундан иборатки, у банк тизимининг барқарорлигини кафолатлайди. Бу эса, аҳоли ва ҳуқуқий шахсларнинг банк тизимига бўлган ишончларини мустаҳкамлайди. Чунки, иқтисодий ислохотларни муваффақиятли амалга ошириш гаровларидан бири – банк тизимига бўлган юксак ишончнинг мавжудлигидир. (2-чизма)

Республикада иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида мажбурий захиралар меъёрини кескин пасайтириш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки, биринчидан, иқтисодиётни таркибий қайта қуриш жараёни ҳозирги кунда муомаладаги пул массасининг ўсишига олиб келади. Бундан ташқари, республикада ҳамон тайёр маҳсулотларни сезиларли миқдорда четдан келтирилиши потенциал инфляция манбаи ҳисобланади. Шунинг учун ҳозирги босқичдаги иқтисодиётни тартибга солиш тадбирлари инфляцияга қарши қаратилган бўлиши керак. Иккинчидан, мажбурий захиралар пул базасининг, унинг динамикасини олдиндан кўра билиш мумкин бўлган қисми сифатида, пул-кредит сиёсатининг муҳим объекти ҳисобланади. Шунингдек, Мажбурий захиралар орқали Марказий банкнинг кредитлар ва фоиз ставкаларига қай даражада таъсир этаётганлигини яққол кўришимиз мумкин.

10.3. Марказий банкнинг дисконт (ҳисоб ставкаси) сиёсати

Дисконт инглизча Дислоунт – «скидка» сўздан олинган бўлиб – банк амалиётидаги ҳисоб ставкасидир.

Дисконт сиёсати – Марказий банкнинг ҳисоб ставкасини ўзгартириш йўли билан миллий валюта курсига ва тўлов балансининг ҳолатига таъсир этиш сиёсатидир.

Фоиз ўзининг иқтисодий маъноси бўйича ссуда капиталдан фойдаланганлиги учун тўланадиган қўшимча қийматдир. Фоиз ставкалари одатда фойда нормаси орқали аниқланади, лекин амалиётда фоиз ставкаси даражаси ссуда капиталларига бўладиган талаб ва таклифдан келиб чиқади.

Марказий банкнинг қайта молиялаштириш сиёсати деганда, Марказий банк томонидан кредит институтларининг векселларни сотиб олиш шакли ва қимматли қоғозларни гаровга олиш йўли билан кредитлаш тушунилади.

Марказий банкнинг қайта молиялаштириш сиёсатини қуйидаги кўринишлари мавжуд.

1. Ҳисоб ставкаси Марказий банк томонидан тижорат банкларига уларнинг ихтиёридаги тратталарни (ўтказма вексел) қайта ҳисобга олиш йўли билан бериладиган кредитларнинг фоиз ставкасидир.

2. Тижорат банклари Марказий банкдан ўзларининг портфелидан қимматли қоғозларни гаровга қўйиш орқали кредит олиши – бу ломбард кредити ҳисобланади. Ломбард кредит фоиз ставкаси – ломбард ставкаси ҳисобланади. Ломбард ставкаси ҳар доим ҳисоб ставкасидан икки-уч пункт юқори юради.

Капиталларнинг давлатлараро эркин тарздаги ҳаракатларида мавжуд бўлган Марказий банкнинг ҳисоб ставкасининг ўсиши бу мамлакатга хорижий мамлакатлардан вақтинчалик бўш валюта маблағларининг оқиб келишига сабаб бўлади. Бу эса тўлов балансининг активлашувига ва миллий валюта курсининг кўтарилишига олиб келади.

Қайта молиялаштириш сиёсатидан кўзланган асосий мақсад – тижорат банклари Марказий банк томонидан бериладиган кредитларнинг берилиш

шартларини ўзгартириш йўли билан пул бозори ва капитал бозорининг ҳолатига таъсир қилишдир. Шуниси диққатга сазоворки, қайта молиялаштириш қимматли қоғозларни гаровга олмасдан туриб ҳам амалга оширилиши мумкин.

Мамлакатимизда бозор муносабатлари шароитида қайта молиялаштириш сиёсатидан иқтисодиётни пул-кредит воситалари орқали тартибга солишнинг муҳим воситаси сифатида фойдаланиш имконияти мавжуд. Буни асосан республикаимиз тижорат банкларининг Марказий банк кредит ресурсларига сезиларли даражада боғлиқлиги билан изоҳлаш мумкин.

Марказий банкнинг кредит ресурслари мамлакатимиз банк тизимининг умумий ресурсларининг катта қисмини ташкил этади. Республикаимизда бир қатор етакчи тижорат банкларида марказлашган кредит ресурсларнинг салмоғи бирмунча каттадир.

Бунинг асосий сабаби шундаки, бундай банклар етакчи тармоқларни кредитлашга мўлжалланган давлат дастурларини бажаришда республика ҳукуматининг ўзига хос агенти вазифасини ўтайдилар. Республикаимиз шароитида қишлоқ хўжалиги асосий тармоқ ҳисобланганлиги учун, давлат дастуридаги маблағларнинг асосий қисми унга йўналтирилади.

Бошқа тижорат банкларининг кредит ресурслари таркибига келсак, бу ерда марказлашган кредит ресурсларининг салмоғи нисбатан камроқ. Бу ҳолат асосан, ушбу банкларнинг кичиклиги ва уларнинг кўпчилигини воситачи корхоналар ва кичик корхоналарнинг жорий фаолиятини молиялаштираётганликлари билан изоҳланади.

10.4. Марказий банкнинг очик бозордаги операциялари

Марказий банкнинг монетар сиёсатини асосий инструментларидан яна бири бу – Марказий банкнинг очик бозордаги операцияларидир. Марказий банкнинг очик бозор сиёсати шундан иборатки, қимматли қоғозларга бўлган талаб ва таклифни тартибга солиб, бунда тижорат банкларининг қизиқишларини

уйғотишдир.⁶ Очiq бозордаги операциялар деганда Марказий банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан очiq бозордан қимматли қоғозларни сотиб олиши ва сотиши тушунилади. Очiq бозорда амалга ошириладиган операцияларда катта миқдордаги хилма-хил қимматли қоғозлар иштирок этади. Улардан энг асосийлари сифатида Давлат хазина мажбуриятлари, Давлат қисқа муддатли облигациялари (ДҚМО), саноат облигациялари ҳамда Марказий банк томонидан белгиланган бошқа қимматли қоғозларларни кўрсатиш мумкин.

Ушбу қимматли қоғозларнинг бир қисми пул бозорига тегишли бўлса, иккинчи қисми капиталлар бозорига тегишлидир. Масалан, Давлат хазина мажбуриятлари пул бозорига тегишли бўлса, саноат облигациялари ва ДҚМО капиталлар бозорига тегишлидир.

Кўпчилик ривожланган хорижий давлатларда, хусусан, АҚШ, Германия, Буюк Британия ва Францияда Марказий банкнинг қимматли қоғозларни эмитентнинг ўзидан бевосита сотиб олиши очiq бозор операцияси ҳисобланмайди, балки кредитлаш ҳисобланади. Масалан, ҳукуматнинг қимматли қоғозларини тўғридан-тўғри сотиб олиш Давлат бюджетини кредитлаш ҳисобланади. Ҳукуматнинг қимматли қоғозлари курсини сақлаш мақсадида амалга ошириладиган жорий операциялар ҳам очiq бозор сиёсатига кирмайди.

Очiq бозор сиёсатини амалга оширишнинг кенг тарқалган воситаси Давлат қимматли қоғозлари билан иккиламчи бозорда амалга ошириладиган операциялардир.

Марказий банк очiq бозорда операциялар амалга ошириш йўли билан банк тизимининг захираларига икки усул билан таъсир қилиши мумкин:

1. Агар Марказий банк кредит институтларининг ихтиёридаги пул массасини кўпайтиришни мақсад қилиб қўйган бўлса, унда у, очiq бозорда қимматли қоғозларни сотиб олувчи бўлиб қатнашади. Бунда у қимматли қоғозларга қатъий белгиланган курс ўрнатиши ва курс ўша даражага етиши билан таклиф қилинган барча қимматли қоғозларни сотиб олиш йўлидан фойдаланиши

⁶I.Butikov “Qimmatliqog’ozlarbozori”. T.: Konsauditinform 2001 y.

мумкин. Ёки таклиф қилинган пайтдаги курсидан қатъий назар, маълум турдаги қимматли қоғозларни сотиб олиш миқдорини белгилаши мумкин.

2. Агар Марказий банк банк тизимининг захираларини камайтиришни мақсад қилиб қўйган бўлса, унда бозорда сотувчи бўлиб иштирок этади. Бундай ҳолатда ҳам Марказий банк қуйидаги имкониятларга эга бўлади:

– Марказий банк маълум курсни эълон қилиши ва қимматли қоғозларнинг курси ўша даражага етиши билан исталган миқдордаги қимматли қоғозни сотиш мажбуриятини олиши мумкин;

– Марказий банк қўшимча тарзда маълум миқдордаги қимматли қоғозларни таклиф қилиши мумкин. Очiq бозор сиёсати бундай йўсинда амалга оширилганда давлатнинг қимматли қоғозларидан келадиган даромади кўпаяди. Бунинг натижасида кредит институтларининг Давлат қимматли қоғозларига бўлган қизиқиши ортади, оқибатда тижорат банкларининг кредит ресурслари имконияти камаяди ва банк кредитининг фоиз ставкалари ошади. Фоиз ставкаларининг шу йўсинда ўсиши Марказий банкни қониктирмаса, у яна қимматли қоғозларни сотиб олиши мумкин. Бу ҳолатни Немис Федерал банкининг тажрибасидан яққол кузатиш мумкин.

Бундесбанк томонидан очiq бозорда қатъий фоизли қимматли қоғозларни сотиб олиш 1975 йилнинг иккинчи ярмига келиб ўзининг юқори чўққисига чиқди. Бу вақтда Бундесбанк банкларнинг ликвидлилигини таъминлаш ва фоиз ставкаларини ўзи учун мақбул бўлмаган даражада ўсиб кетишига йўл қўймаслик мақсадида 7,5 млрд. немис маркаси миқдоридаги суммага заёмлар сотиб олган эди. 1976 йилда Бундесбанк, аксинча, бундай заёмларни жуда катта миқдорда сотди. Бунинг боиси шундаки, қатъий, фоизли қимматли қоғозлар курсининг ошиши натижасида фоизларнинг пасайиш жараёнини тўхтатиб қўймасдан туриб, бозордан катта суммадаги ликвидликни олиб қўйиш зарур эди. Фақат 1976 йил давомидагина Бундесбанкнинг қимматли қоғозлар портфели 6,5 млрд. маркага камайди.

11-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАРКАЗИЙ БАНКИНИНГ ВАЛЮТА СИЁСАТИ

11.1. Валюта муносабатлари тушунчаси, уларнинг асосий иштирокчилари

Назарияда пул ва валюта категориялари мавжуд бўлиб, пул ва валюта иккаласи бир нарса, аммо ҳамма вақт ҳам пул валюта бўлавермайди. Агарда, муайян бир давлатнинг миллий пул бирлиги жаҳон бозорига чиқиб давлатлар ўртасида муомала, тўлов ва жамғариш воситаси сифатида ишлатилса, яъни пулнинг функцияларини бажарса, у валютага айланади.

Валюта – жаҳон бозорида, давлатлар ўртасида пул вазифаларини бажарувчи, давлатларнинг миллий пул бирликларидир. Масалан, Америка Қўшма Штатлари “доллари”, Буюк Британия “фунт стерлинги”, Канада “доллари”, Франция “франки”, Япон “иенаси” ва шу кабилардир.

Бундан, муайян бир давлатнинг миллий пули – унинг миллий валютаси бўлиши мумкин. Шу давлат учун бошқа давлатларнинг миллий пул бирликлари эса – хорижий валюталар бўлади. Масалан, АҚШ доллари, Буюк Британия “фунт стерлинги”, Канада “доллари”, “евро” ва шу каби эркин муомалада бўладиган валюталар Ўзбекистон Республикасида хорижий валюталар ҳисобланади. Ўз навбатида, Ўзбекистон “сўм”и бу давлатлар учун хорижий валюта бўлиб ҳисобланади.

Баъзи бир давлатларнинг миллий пул бирликларининг, мазкур давлатларда валюта муносабатлари борасида мавжуд ва ҳаракатда бўлган қонун-қоидаларига асосан хорижга чиқиши ва у ерда муомалада бўлиши чегараланади. Шунга кўра, муомаладаги валюталар турли мақомларга, яъни эркин муомалада бўладиган, муомаласи қисман ёки бутунлай чекланган, ёпиқ ёки экзотик (ноёб) валюталарга бўлинади. Бундан келиб чиққан ҳолда, ҳозирги кунда жаҳон амалиётида эркин муомалада бўладиган валюталар сони 60 турдан зиёд. Бундан ташқари, МДҲ давлатларининг валюталари ва шу жумладан, Ўзбекистон Республикасининг

“сўм”и юмшоқ валюталар тоифасига киради. Экзотик валюталар тоифасига Қувайт “динор”и, Греция “драхма”си ва шу кабилар киради.

“Валюта” категорияси миллий ва жаҳон хўжалиги орасида алоқа ва ўзаро муносабатларни таъминлайди. Жаҳон валюта тизими жаҳон пулларини амалдаги (функционал) шаклларига асослангандир. Жаҳон пуллари деб халқаро муносабатларга (иқтисодий, сиёсий, маданий) хизмат кўрсатувчи пулларга айтилади. Жаҳон пуллари амалий (функционал) шаклларининг эволюцияси миллий пуллар ривожланиш эволюциясини бирмунча кечикиб қайтаради, яъни олтин пуллардан – кредит пулларга. Бундай қонуният асосида жаҳон Валюта тизими ХХ асрга келиб бир ёки бир неча етакчи давлатларнинг миллий валюталарига (анъанавий ёки евровалюта шаклида) ёки халқаро валюта бирлигига (СДР, ЙЕВРО) асосланади.

Назарияда валюта категорияси билан боғлиқ валюта муносабатлари тушунчаси мавжуд. Халқаро Валюта муносабатлари – бу, валютанинг жаҳон хўжалигида амал қилиши борасида шаклланадиган ва миллий хўжаликлар фаолияти натижаларининг ўзаро алмашувига хизмат кўрсатадиган ижтимоий муносабатлар йиғиндисидир⁷. Ёки давлатлар, жаҳон валюта бозорининг субъектлари, муайян давлатнинг резидент ёки норезидент шахслари орасида валюталарни сотиш, сотиб олиш, мажбуриятларни бажариш ва бошқа шу каби жараёнларда вужудга келадиган муносабатлар мажмуидир.⁸

Валюта муносабатларининг пайдо бўлиши, ўзгартирилиши ёки тугатилишининг ҳуқуқий асослари бўлиб, халқаро келишувлар ва давлатнинг ички қонун ва қоидалари ҳисобланади.

11.2. Валюта тизими тушунчаси. Миллий валюта тизими ва унинг элементлари

⁷ L.N.Krasavina.Mejdunarodn'ye valyutno-kredit'ye i finansov'ye otnosheniya.:FiS. 2004g., str-21

⁸ I.N.Platonova. Valyutn'y ri'nok i valyutnoe regulirovanie.M. FiS. 2004g., str-67.

Валюта тизими бу – хўжалик алоқаларининг байналминаллашуви асосида тарихан шаклланган, валюта амали билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар йиғиндисидир.

Валюта тизимини валюта, валюта муносабатлари, валюта муносабатларини амалга оширувчи ва уларни тартибга солувчи ҳамда мувофиқлаштирувчи органлар йиғиндиси сифатида ҳам кўз олдига келтириш мумкин.

Валюта тизимининг моҳияти, ташкил этилиш шакллари ва роли жамият иқтисодий тузуми билан белгиланади.

Валюта тизими 3 га бўлинади, яъни миллий, жаҳон ва ҳудудий валюта тизимлари.

Миллий валюта тизими – мамлакат пул тизимининг таркибий қисми бўлиб, валюта муносабатларининг йиғиндиси сифатида майдонга чиқмайди, балки ушбу муносабатларнинг фақат қонунчилик актлари билан ташкил этилиш тартибини белгилайди. Валюта муносабатларини ташкил этишнинг бундай тартиби биринчи навбатда валюта тизими элементларини белгилашни ўз ичига олади.

Миллий валюта тизимининг қонунчилик асосида белгиланадиган элементларига қуйидагилар киради:

- 1) миллий валюта ва унинг номи;
- 2) миллий валюта паритетини белгилаш;
- 3) миллий валютанинг конвертация шартлари;
- 4) миллий валюта курсининг режими;
- 5) халқаро кредит муомала қуролларидан фойдаланишни чегаралаш;
- 6) халқаро захира активлари таркибий қисмлари ўртасидаги нисбатни аниқлаш;
- 7) мамлакат халқаро ҳисоб-китобларини чегаралаш (регламентация);
- 8) миллий валюта ва олтин бозорлари фаолияти режими;
- 9) валюта чекланишларининг ўрнатилиш тартиби;
- 10) валюта муносабатларига хизмат кўрсатувчи ва уларни мувофиқлаштирувчи миллий органлар мақоми.

Юқорида зикр этилган элементлар йиғиндиси, халқаро валюта-кредит ва ҳисоб-китоб муносабатларини амалга ошириш учун давлат томонидан белгиланадиган валюта механизмидир.

11.3. Валюта курси, бозори ва валюта операциялари

Валюта курси – бу, бир валютанинг бошқа бир валютадаги баҳоси ёки хорижий валютанинг миллий валютадаги ифодасидир. Масалан, Ўзбекистон Республикасида 1 АҚШ доллари = 1530 сўм ёки Россияда 1 АҚШ доллари = 30,35 рубл.

Валюта курси пулнинг халқаро ҳаракати жараёнига тааллуқли ва умумий асосда миллий иқтисоднинг жаҳон хўжалиги билан алоқаларини ифодалайди.

Валюта курсининг зарурати қуйидагиларда акс этади:

- Товар ва хизматлар савдоси, капитал ва кредитлар ҳаракатида валютани ўзаро алмаштириш;
- Миллий ва жаҳон бозорларида нархларни ҳамда турли мамлакатларда миллий ва хорижий валютада кўрсатилган қиймат кўрсаткичларини таққослаш;
- Фирма ва банклар томонидан хорижий валютадаги ҳисоб варақларини даврий қайта ҳисоблаш.

Ташқи жиҳатдан, валюта курси бозор иштирокчиларига талаб ва таклиф асосида аниқланадиган, бир валютани бошқасига қайта ҳисоблашда қўлланиладиган коэффициент сифатида намоён бўлади. Аммо валюта курсининг асосий қиймати бўлиб валюталарнинг харид қобилияти ҳисобланади.

Валюта курслари режими. Халқаро амалиётда валюта курсининг қуйидаги режимлари мавжуд:

- қатъий белгиланган курслар режими. Давлат ўз иқтисодий сиёсатидан келиб чиққан ҳолда, маъмурий тарзда, миллий валюта курсини қатъий белгилаб қўйиши мумкин. Масалан, Бреттон-Вудс шароитидаги қатъий белгиланган курслар режими;

- кичик чегараларда тебранадиган курслар режими. Бу ҳолатда, давлат ўз иқтисодий манфаатлардан келиб чиқиб, миллий валюта курсини маълум бир чегараларда тебранишидан манфаатдор бўлади ва валюта сиёсатининг инструментларидан фойдаланган ҳолда ушбу мақсадга эришади;
- валютага бўлган бозор талаби ва таклифининг ўзгариши асосида эркин тебранадиган курслар режими ва уларнинг турли кўринишлари. Бунга, Ямайка валюта тизими шароитидаги эркин сузувчи валюта курслари режимини мисол сифатида келтиришимиз мумкин.

11.4. Форвард ва Фьючерс операциялари

Форвард операциялари бу – биржадан ташқари муддатли валюта операциялари бўлиб, келишув асосида, телефон ёки телекс орқали банклар ва савдо-саноат компаниялари томонидан амалга оширилади. 1984 йилдан бошлаб кредит (молия) инструментлари билан операциялар – яъни “келгусида етказиб бериш тўғрисида келишув” (форвард rate agreement), ўтказиш амалиёти қўлланилади. Улар, бир йилгача депозитлар бўйича фоизлар ўзгариши оқибатидаги кўрилган зарарларни ўзаро қоплаш бўйича банклараро муддатли келишувлардан иборат бўлиб, одатда 1–50 млн. АҚШ доллари ҳажмидаги суммаларга тузилади.

Форвард шартномаси тузилаётганда унинг муддати, курси ва суммаси қатъий белгиланади. Аммо, ижро муддати (1 – 6 ой) етиб келгунча ҳисоб рақамлари бўйича ҳеч қандай суммалар ўтказилмайди. Одатда, кўпчилик банклар, ҳамкор мижозларининг, ўзларида очилган ҳисоб рақамларда, маълум бир суммага эга бўлишини хоҳлайдилар. Бироқ, форвард шартномалари ҳажм жиҳатидан чегараланмай, пул таъминотини талаб этмайдилар.

Форвард шартномалари қуйидаги икки асосий кўринишда амалга оширилади:

1. Оддий форвард шартномаси. Бу ҳолда, бунга тескари бўлган шартнома (обратная сделка) бир вақтнинг ўзида тузилмайди. Шартномадаги тарафлар, фақат маълум бир суммани белгиланган муддатга ва келишилган курс асосида етказиб

бериш ҳақида келишиб оладилар. Форвард шартномасини бу туридан валюта курси ўзгариши risksдан ҳимояланиш мақсадида фойдаланилади;

2. Своп шартномаси. Своп шартномаси бу – банклар ўртасидаги валюта шартномаси бўлиб, бир турдаги ва бир хил ҳажмдаги валютанинг турли муддатларга олди-сотди операциялари комбинациясидан иборатдир. Бир шартнома доирасида валютанинг маълум бир суммаси муайян муддатга сотиб олинади ва ўша заҳоти нақдли валюта бозорида сотилади, ёки бунинг тескариси бўлиши мумкин.

Фьючерс операциялари. Фьючерс – ҳосилавий молиявий инструментлар туркумига киради. Фьючерс операциялари, биржадаги муддатли операциялар бўлиб, хомашё товарлари, олтин, валюта, молиявий ва кредит инструментларини шартнома тузилаётган пайтда қайд этилган баҳода сотиш ёки сотиб олишдан иборат. Бунда, шартноманинг ижроси келгусида (2-3 йил) амалга ошади.

Амалиётда товар, фонд ва валюта фьючерслари мавжуд.

Молиявий фьючерслар билан савдонинг асосий марказлари – анъанавий муддатли товар биржаларидир, яъни Чикаго ва Нью-Йорк товар биржалари. Бундан ташқари, улар билан Канада, Лондон, Сингапур, Сидней биржаларида ҳам савдо қиладилар. Шу билан биргаликда, ихтисослашган марказлар ҳам фаолият кўрсатади. Масалан, НИФЕ (Нью-Йорк), ЛИФФЕ (Лондон), Торонто фьючерс ексчендж. Жаҳонда фьючерслар билан 1 кунлик савдонинг умумий ҳажми тахминан 150 млрд. АҚШ долларини ташкил этади.

Фьючерс операцияларида кўпчилик брокер фирмалари, инвестиция институтлари, саноат ва савдо монополиялари, алоҳида инвесторлар иштирок этади. Шу билан биргаликда, ушбу операцияларда катта ролни тижорат банклари ўйнамоқда. Бунинг учун улар алоҳида махсус шўъба компаниялар ёки бўлимлар ташкил этади.

Фьючерс операцияларини тартибга солиш (мувофиқлаштириш) биржа раҳбарияти, Марказий банклар ва Молия вазирликларига юклатилган. АҚШда муддатли савдо бўйича махсус федерал комиссия ташкил этилган.

11.5. Валюта сиёсатининг моҳияти, ҳуқуқий ва назарий асослари

Валюта сиёсати – валюта муаммолари бўйича қарорларни тайёрлаш, қабул қилиш ва татбиқ этишдан иборатдир. Валюта муносабатларини тартибга солиш бир неча поғоналардан иборат:

- Хусусий фирмалар, биринчи навбатда валюта муносабатларида актив иштирок этаётган ва йирик валюта маблағларига эга бўлган миллий ва халқаро банклар ва коорпорациялар киради;
- Халқаро давлат қаторидаги миллий давлатлар (Молия вазирлиги, Марказий банк, валюта назорати ташкилотлари).

Валюта интервенцияси – Марказий банкнинг миллий валюта курсига таъсир этиш мақсадида валюта бозорида чет эл валюталарини сотиб олиши ёки сотиши демакдир.

Ҳозирги жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози даврида валюта интервенциясидан кўзланган мақсад валюта курсининг қисқа вақт оралиғида кутилмаганда юзага келадиган кескин тебранишларга барҳам бериш ҳисобланади. Марказий банклар валюта курсини истаган даражада ўзгартириш имкониятига эга эмас, чунки улар валюта бозорида тижорат банклари билан рақобат қила олмайдилар. Шу сабабли, валюта интервенциясидан мақсад валюта курсининг кескин тебранишлари оқибатларини юмшатиш ҳисобланади. Валюта интервенцияси расмий олтин-валюта захиралари ёки Марказий банкларнинг банклараро “СВОП” битимлари ҳисобига амалга оширилади.

Валюта интервенцияси 19-асрдан бошлаб қўлланила бошланган. Масалан, Голландия Марказий банки, Австрия-Венгер банки миллий валютани курсини барқарор тарзда ушлаб туриш учун ундан фойдаланишган. Олтин монометализми бекор қилингандан сўнг, валюта интервенциясидан фойдаланиш кенг тарқалди. 1929–1933 йилги жаҳон иқтисодий инқирози юзага келган шароитда Марказий банклар валюта демпингига кўмак бериш учун ўз валюталарини курсини тушириш мақсадида валюта интервенциясидан фойдаланганлар. Бу ҳолат бугунги

кунда бутунжаҳон иқтисодиётига жиддий хавф солаётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида ҳам ўринлидир.

Валюта интервенциясини ўтказишнинг моддий базаси вазифасини, 30-йиллардан АҚШ, Буюк Британия, Франция, Канада ва бошқа мамлакатларда ташкил қилинган мақсадли валюта фондлари – олтин, чет эл ва миллий валюталарда ташкил этилган давлат фондлари ўтади. Ҳозирги шароитда бу фондларнинг роли ва йўналиши айрим давлатларда алоҳида хусусиятга эгадир. Масалан, Францияда бу мақсадли валюта фонди мамлакат расмий олтин-валюта захираларининг суммаси миқдоридан ажратилган фонддир. Франция Марказий банки ўзининг интервенция операциялари ҳажмини ва характерини ошқор қилмаслик учун унинг ўлчов кўрсаткичларини матбуотда эълон қилмайди.

12-МАВЗУ. МИЛЛИЙ ВАЛЮТА КУРСИГА ХАЛҚАРО ПУЛ ЎТКАЗМАЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ

12.1. Халқаро пул ўтказмаларининг юзага келиш шарт-шароитлари

Валюта курси – халқаро савдо, кредит ва капитал ҳаракатларида; миллий ва жаҳон бозорлари нархларини таққослашда; банклар ва фирмаларни валютадаги ҳисоб варақларини қайта баҳолаганда ишлатилади. Валюта курси шаклланишига жуда кўп омиллар таъсир кўрсатади, булар:

– Мамлакат иқтисодиётидаги инфляция даражаси. Мамлакатдаги инфляция даражаси (бошқа омиллар ўзгармас бўлганда) қанчалик юқори бўлса, миллий валюта қадри шунчалик паст бўлади, ва аксинча, инфляция нақадар камайиб борса, миллий валюта қадри шу қадар ошиб боради;

– Тўлов баланси ҳолати. Ижобий қолдиқга эга тўлов баланси миллий валюта курсининг ошишига замин яратса, унинг пассив бўлиши аксинча валюта курси тушишига олиб келади;

– Фоиз даражалари ўртасидаги фарқ. Бунинг таъсири иккита ҳол билан изоҳланади: биринчидан, мамлакатдаги фоиз даражаларининг ўсиши шу давлатга қисқа муддатли капиталлар ҳаракатини юзага келтириши мумкин; иккинчидан,

фоиз даражалари тўғридан-тўғри валюта бозорларига ва ссуда капиталлари бозорига таъсир кўрсатади.

– Валюта бозорлари фаолияти ва чайқовчилик билан боғлиқ валюта операциялари. Агарда, бирор-бир валюта курси туша бошласа, у ҳолда банклар ва бошқа корхона – фирмалар ушбу валютадаги активларини тезроқ сотишга ва ўзларининг ушбу валютадаги позицияларини ёпишга ҳаракат қилишади. Бу ҳаракат, ўзи шундоқ ҳам курси пасаяётган валютанинг аҳолини янада ёмонлашувига олиб келиши мумкин;

– Миллий валютага жаҳон ва миллий бозорларда ишонч даражасининг ўзгариши. У давлатнинг иқтисодий ва сиёсий ҳолати билан аниқланади. Чунки, валюта дилерлари бирор-бир валюта билан операция қилишдан олдин ушбу валюта мамлакатининг келгусидаги ўзгаришлари динамикасини ҳисобга олган ҳолда ҳулоса қилади ва кейингина операцияни амалга оширади;

– Мамлакатда юритиладиган валюта сиёсати ҳам бевосита таъсир кўрсатади.

12.2. Ишчи кучи миграцияси ва ривожланаётган мамлакатларда халқаро пул ўтказмаларининг аҳамияти

Миллий валюта курсининг шаклланиши кўп омилли жараён ҳисоблангани боис, унга таъсир қилувчи монетар омиллар хусусида сўз юритамиз.

Миллий валютанинг алмашув курсига таъсир қилувчи муҳим монетар омиллардан бири инфляция ҳисобланади. Инфляция даражасининг ошиши айниқса, талаб инфляциясининг кучайиши товарлар ва хизматлар баҳоларининг ўсишига олиб келади. Бунинг натижасида миллий валютанинг товарлар ва хизматларга нисбатан қадрсизланиши юз беради. Инфляциянинг миллий валютанинг алмашув курсига таъсирининг иккинчи жиҳати тўлов баланси билан боғлиқ бўлиб, инфляциянинг кучайиши натижасида товарларнинг баҳоси ошиб, уларни экспорт қилиш қийинлашади. Натижада экспорт тушуми камаяди ва миллий валюта алмашув курсининг пасайиш хавфи юзага келади.

Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкасининг ўзгариши муомаладаги пул массасининг ўзгаришига олиб келади. Бу эса, муомаладаги пул массасининг асосий қисмини тижорат банкларининг кредит эмиссияси натижасида юзага келиши билан изоҳланади.

Миллий валютанинг алмашув курсига таъсир қилувчи муҳим омиллардан яна бири мамлакат ташқи қарзининг даражаси ҳисобланади. Ташқи қарзнинг мамлакат ялпи ички маҳсулотига нисбатан 60 фоиздан ошиши тўлов баланси ҳолатининг ёмонлашишига олиб келади. Чунки бунда хорижий валюталар таклифининг камайиши юз беради.

Инфляция даражасининг сўнгги йилларда барқарорлаштиришга муваффақ бўлинганлиги сўмнинг алмашув курсига ижобий таъсир кўрсатади. Халқаро валюта фонди экспертларининг хулосасига кўра, инфляциянинг йиллик даражаси 10 фоиздан ошмаса, у макроиктисодий ўсиш суръатларига сезиларли даражада салбий таъсир кўрсатмайди.

2005–2011 йилларда мамлакатимиз ташқи савдо балансининг ижобий сальдоси миқдори ўсиш тенденциясига эга бўлган. Шунини айтиш жоизки, 2011 йил январ ҳолатига ташқи савдо сальдоси 1,8 баравар кўпайганлигини таъкидладилар. Бу эса, хорижий валюталар таклифининг ошишига хизмат қилади ва сўмнинг алмашув курсига ижобий таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, валюта курсининг аниқланиши ва шаклланиши жуда мураккаб жараён бўлиб ҳисобланади. Ҳеч ким валюта курсининг келгусидаги ўзгаришини аниқ қилиб айтиб бера олмайди, фақат уни мавжуд иқтисодий, сиёсий ва бошқа омилларни инобатга олган ҳолда тахмин қилиш мумкин ҳолос. Валюта курси ҳар вақтнинг ўзига мос талабларидан келиб чиққан ҳолда валюта бозоридаги валютага бўлган талаб ва таклиф асосида аниқланади.

Хорижий валютага талабни қуйидаги омиллар натижаси⁹ деб қараш мумкин:

- Товар ва хизматлар импорти учун зарур бўлган хорижий валюталар;
- Капитал экспортини амалга ошириш учун.

Хорижий валюталар таклифи бўлса:

⁹ Ryuichiro Tachi. The Contemporary Japanese Economy. Tokyo 2001. Page-146

- Товар ва хизматларни экспортдан тушган валюта маблағлари;
- Капитал импортдан келадиган валюталар.

Миллий ва жаҳон бозорларининг таннарх кўрсаткичлари орасидаги боғловчи инструмент сифатида амал қилган ҳолда, валюта курси халқаро иқтисодий алоқаларда ва ишлаб чиқаришда алоҳида ўрин эгаллайди. Ишлаб чиқарувчи, тадбиркор валюта курси орқалигина ўзини махсулоти, хизмати таннархини жаҳон бозори баҳолари билан солиштиради. Бу – алоҳида корхоналарнинг ва умуман олганда давлатнинг амалга оширган ташқи иқтисодий алоқалари натижаларини сарҳисоб қилишга имкон беради. Валюта курси – импорт ва экспорт нархларига, фирмаларни рақобатбардошлигига, ҳамда уларни даромадларига маълум маънода таъсирини ўтказди. Чунки, валюта курси ўзгариши билан халқаро алоқалар субъекти оладиган даромад миқдори ўзгаради ва бунинг натижасида унинг ялпи ишлаб чиқариш натижасига таъсир қилади.

12,.3. Халқаро пул ўтказмалари турлари

Валюта курси пасайиши натижасида экспортёрлар маълум маънодаги кўшимча даромадга эришишади ва бу уларни рағбатлантиради. Валюта курси пасайиши эвазига улар томонидан жаҳон бозорига таклиф қилинаётган махсулот ва хизматлар учун энди улар олдингига кўра пастроқ нарх белгилашади, ҳамда рақобатда ғолиб чиқиш имконига эга бўлишади. Аммо, бу экспортёрни маълум маънодаги кўшимча даромадига, унинг ўз давлати материал бойликлари йўқотиши эвазига эришаётганлигини эсдан чиқармаслиги лозим. Шунингдек, валюта курсининг пасайиши импортни қимматлашувига олиб келади, ҳамда истеъмолчилар томонидан миллий иқтисодда ишлаб чиқарилаётган товар ва хизматларга бўлган талабни ошириб, миллий ишлаб чиқаришни ривожланишига туртки бўлиши мумкин. Лекин шуни айтиш жоизки, миллий валюта курсининг пасайиши ташқи қарз (валютадаги) юқини оширади. Чет эллик инвесторлар учун, миллий валютада олинган даромадларини, фойзаларини, дивидендларини олиб чиқиб кетишлари фойдасиз бўлади ва уларни бу олган маблағларини қайта

инвестиция қилишга, ёки миллий ишлаб чиқариш маҳсулотларини сотиб олишга ва кейин экспорт қилишга ҳаракат қилишга ундайди.

Валюта курси ошганида эса ички нарх навонинг рақобатбордошлиги пасаяди, экспорт самарадорлиги камаяди, ва бу экспортга йўналтирилган соҳаларнинг ва охир оқибатда миллий ишлаб чиқаришни қисқаришига олиб келиши мумкин

Ҳар бир давлат ўз миллий валютасига эга бўлади, лекин ҳеч бир давлат ўзи алоҳида чет эл давлатлари билан алоқа қилмасдан, айниқса иқтисодий алоқага киришмасдан ўзида мавжуд эҳтиёжларни тўла қондира олмайди. Шу боис ҳам, ҳар бир давлат ўзида етарли даражадаги олтин – валюта захираларига эга бўлиши ва миллий валютаси айрибошланадиган бўлиши талаб қилинади. Валюта айрибошланишини таъминлашнинг икки тури мавжуд бўлиб: валютанинг ички конвертацияси ва ташқи конвертацияси таъминланиши мумкин, бу ушбу давлатда юритилаётган монетар сиёсатнинг тутган ва ўзига белгилаб олган мақсадидан келиб чиқади.

12..4. Банк ҳисоб варағини очиш ва очмасдан пул ўтказиш

Биз мазкур параграфни ёзишда асосий эътиборни катта иқтисодий салоҳиятга ва миллий валютанинг алмашув курси барқарорлигини таъминлаш тажрибасига эга бўлган Россия Федерацияси, Эрон Ислом Давлати ва Япониянинг миллий валюталарининг алмашув курси динамикаси ва ташқи савдо муносабатлари ўртасидаги оқилона мутаносибликни таъминлаш борасидаги тажрибасини ўрганишга ва умумлаштиришга қаратамиз.

Бизга маълумки, товарлар импорти ўсиш суръатининг мамлакатда ишлаб чиқарилаётган товарларни ишлаб чиқариш суръатидан юқори бўлиши ўрта муддатли даврий оралиқларда миллий валютанинг алмашув курсига нисбатан кучли салбий таъсирни, яъни тазйиқни юзага келтиради. Бунинг сабаби шундаки, ўсиш суръатларидаги мазкур тафовут импорт тўловлари билан боғлиқ бўлган валюта оқимининг тобора кучайишига олиб келади ва бунинг натижасида миллий валюта бозорида хорижий валюталар таклифи камаяди. Бу эса, миллий

валютанинг қадрсизланишига олиб келади. Бундай шароитда миллий валютанинг қадрсизланишини олдини олиш учун Марказий банк ёки Ҳукумат етарли даражада олтин-валюта захираларига эга бўлиши лозим. Акс ҳолда, миллий валютанинг қадрсизланиш жараёни доимий тус олади. Шуниси ҳарактерлики, кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда Марказий банк етарли даражада олтин-валюта захираларига эга эмас. Одатда, бундай мамлакатларда ташқи қарз муаммоси мавжуд бўлиб, у олтин-валюта захираларини тўплаш имконини бермайди. Айниқса, экспорт тушуми жаҳон бозоридаги конъюнктуравий тебранишларга боғлиқ бўлган мамлакатларда олтин – валюта захираларини мажбуриятлардан орттирган ҳолда тўплаш жараёни ниҳоятда оғир кечади. Масалан, экспорт тушумининг умумий ҳажмида хом-ашё ресурсларини экспорт қилишдан олинадиган тушумларнинг миқдори юқори бўлган мамлакатларда экспорт тушумининг миқдори конъюнктуравий ўзгаришларга боғлиқ равишда кескин тебранади.

Эрон Ислом Давлати, 1990 йилларда валюта тизимини либераллаштириш бўйича иккита асосий чорани амалга оширган. Биринчидан, 1991 йили, давлатда мавжуд еттига валюта айрибошлаш курслари сонини учтага туширди. 1993 йил Мартида бўлса, қолган учта валюта курсини умумлаштириб, расмий валюта алмашинув курси параллел бозор валюта курси билан бир хиллиги таъминланди. Лекин, ёғ маҳсулотларини нархи жаҳон бозорларида тушиб кетиши натижасида, давлат томонидан умумлаштирилган валюта курси яна иккитага ўтказилди. Шундай қилиб, 1994 йил май ойидан бошлаб давлатда иккита валюта курсли тизим амалга киритилди, бунда расмий валюта курсига ҳамроҳ сифатида экспорт курси қўлланила бошланди.

1993 йил 21 мартдан, Эрон Ислом Давлатида учта расмий тан олинган валюта курслари мавжуд бўлиб, бундан ташқари параллел бозор курси ҳам ишлатилган. Яъни:

– ёғ экспортида, расмий давлат қарзини тўлаш ва асосий товарлар импортида қўлланиладиган валюта курси. Бу курс СДРга бириктирилган бўлиб, 1 СДР 92,3 рупи деб белгиланганди;

– ярим тайёр махсулотлар ва капитал товарлар импортида қўлланилган курс. Бу курс АҚШ доллариға боғлаб қўйилган. 1 АҚШ доллари 600 рупи қилиб белгиланган;

– учунчи валюта курси – бу тижорат банклари орасида эркин сузуб юривчи курс сифатида, параллел бозор курсидан келиб чиқган ҳолда аниқланган.

13-МАВЗУ. ХАЛҚАРО ИҚТИСОДИЙ МУНОСАБАТЛАРДА ТЎЛОВ ВА ҲИСОБ-КИТОБЛАР БАЛАНСИ

13.1. Халқаро тўлов баланси тушунчаси ва унинг таркиби

Халқаро ҳисоб-китоблардаги ўзгартиришларнинг пайдо бўлиши ҳамда уларнинг янада такомиллашиб бориши товар ишлаб чиқариш ва муомала жараёнининг ривожланиши ҳамда байналмилаллашуви билан боғлиқдир. Товарларни ишлаб чиқариш ва уларни сотиш даврларининг ўзаро мувофиқ келмаслиги ҳамда истеъмол бозорларининг узоклиги туфайли, халқаро муомаладаги қийматлар ҳаракатининг нисбатан мустақил бўлиб қолган шакли халқаро ҳисоб-китобларда ўз аксини топади. Халқаро ҳисоб-китоблар товарлар ва хизматлар билан ташқи савдо ҳамда нотижорат операциялар, кредитлар ва мамлакатлараро капиталлар ҳаракати бўйича ҳисоб-китобларни қамраб олади.

Барча мамлакатлар замонавий жаҳон хўжалигининг иштирокчилари бўлиб ҳисобланади. Алоҳида мамлакатларнинг жаҳон хўжалигига интеграциялашганлик даражаси турли даражада бўлади. Мамлакатнинг ўз ҳамкорлари билан ташқи иқтисодий алоқалари, миллий иқтисодларни жаҳон хўжалигига бирлаштирадиган халқаро иқтисодий алоқалардан иборат. Иқтисодий муносабатлардан ташқари, мамлакатлар ўртасида пул тўловлари ва тушумларини вужудга келтирувчи сиёсий, ҳарбий, маданий ва бошқа муносабатлар ҳам мавжуд.

Мамлакатнинг кўп қиррали халқаро муносабатлари унинг халқаро операциялари баланс ҳисобварағида ўз аксини топади. Ушбу баланс анъана бўйича тўлов баланси деб аталади.

Тўлов баланси бу – халқаро операцияларнинг баланс ҳисобварағидир. Яъни, бу, мамлакатнинг товарлар, хизматлар, капиталларни олиб кириш ва олиб чиқиш кўрсаткичларининг нисбати шаклидаги халқаро хўжалик алоқалари комплексининг қиймат ифодасидир.

Халқаро операцияларнинг баланс ҳисоб-варағи, мамлакат ташқи иқтисодий операцияларининг масштаблари, таркиби ва ҳарактерини қиймат жиҳатидан миқдорий ва сифат ифодасидир. Амалиётда, одат сифатида “тўлов баланси” атамасидан фойдаланиш, барча операциялар бўйича валюта оқимларининг кўрсаткичларини эса тўлов ва тушумлар сифатида белгилаш қабул қилинган.

Тўлов балансини тузиш услублари ва унинг сальдосини ўлчашни ўрганиш, халқаро ҳисоб-китоблар кўрсаткичларини тўғри тушунишда катта аҳамият касб этади. Иқтисодий адабиётларда, кўп ҳолларда, тўлов баланси кўрсаткичлари, уларнинг иқтисодий мазмуни изоҳсиз келтирилади. Бу асосан тўлов балансининг сальдосига алоқадордир. Масалан, АҚШ тўлов балансининг 1958 ва 1978 йиллардаги камомад кўрсаткичлари бир-биридан фарқли, турлича иқтисодий мазмунга эгадир; улар турлича ўлчанади ва уларнинг матбуотда эълон қилиниши турли (бир-бирига ўхшамас) оқибатларга олиб келган. Шу сабабли, таҳлил ва таққослашлар мақсадида тўлов баланси кўрсаткичларидан фойдаланиш, иқтисодий муҳит ва халқаро валюта-кредит ҳамда молиявий муносабатлардаги ўзгариш ўз бошидан бир қатор янгилишларни кечирган ушбу кўрсаткичларнинг ўлчаниш тамойиллари ва уларда мужассам бўлган иқтисодий мазмунни билишни тақозо этади.

Халқаро тўлов муносабатлари узоқ ривожланиш даврни ўз бошидан кечирган. Улар билан биргаликда, тўлов балансларини тузиш ва таҳлил етиш услубиёти ҳам ривожланмоқда ва бир қатор ўзгаришларни ўз бошидан кечирмоқда. Тўлов балансларининг замонавий шакллари тўлов баланси назариясининг узоқ даврдаги эволюцияси ва тузилиш амалиётининг натижасидир.

Халқаро иқтисодий муносабатлар оқибатлари масштабларининг ҳисобини юритиш ва уларни баҳолашнинг дастлабки хатти-ҳаракатлари XVIII асрнинг охирида Буюк Британияда пайдо бўлган ва ерга меркантилизм иқтисодий карашлари билан боғлиқ бўлган. Мамлакатдан, миллий бойлик рамзи бўлмиш олтинни ташқарига оқиб кетишининг олдини олишга интилиш, ташқи савдо ҳамда бошқа ташқи иқтисодий операциялар табиатини тушуниш ва кўламларини баҳолашга зарурат туғдирди. “Тўлов баланси” тушунчаси дастлаб 1767 йилда Жеймс Стюарт томонидан иқтисодий назарияга киритилган. Бироқ, XX асрнинг бошигача тўлов балансини тузиш ва унинг таркибига кирган операцияларни камраб олиш турли давлатларда турлича тушунилган.

Эркин рақобат капитализми даврида халқаро иқтисодий операциялар ҳисобини юритиш муаммоси ва уларни талаб даражасида тўлов балансида акс еттиришга қизиқиш, айрим давлатларнинг иқтисодий ва кредит инқирозлари даврида олтиннинг оқиб кетишини олдини олишга қаратилган хатти-ҳаракатлари билан, иқтисодчилар томонидан эса – умумий мувозанат иқтисодий назарияси доирасида тўлов мувозанатининг бузилиши ва тикланишини тушунтиришга интилиш билан асосланган. Бироқ, ушбу даврда ҳали халқаро ҳисоб-китоблар тўғрисида, улар ҳақида маълумотлар йиғиш тизимининг такомиллашмаганлиги, ҳамда уларни англаб олишнинг назарий ёндашувларидаги камчиликлар мавжудлиги оқибатида тўлақонли ва ҳаққоний маълумотлар йўқ эди.

Иқтисодий фаннинг А. Смит ва Д. Рикардодан бошлаб кўзга кўринган намоёндалари тўлов баланси мувозанати муаммосига тан бериб, тўлов балансларини тузиш жараёнига янги элементлар ва тасаввурлар киритган ҳолда ўз ҳиссаларини қўшдилар.

13.2. Тўлов баланси сальдосини ўлчаш концепциялари

Тўлов баланси тузишнинг муҳим масалаларидан бири – бу, унинг сальдосини ўлчашдир. Ушбу масала кенг кўламдаги саволларни қамраб олади – алоҳида халқаро битимлар тўғрисидаги маълумотларни аниқлигидан жадвал тузишнинг таркибий тузилишигача ҳамда тўлов баланси назарияси ва амалиётининг энг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлиб ҳисобланади. Тўлов балансининг камомади ёки актив сальдосининг қабул қилинган аниқлаш услуби бу – тўлов балансини асосий ва балансловчи моддаларга бўлишдир. Асосий моддаларнинг сальдосини “тўлов балансининг сальдоси” деб аташади. Ушбу микдорнинг ижобий ёки салбий бўлишига қараб эса, тўлов балансининг активи ёки камомади белгиланади.

Тўлов балансининг сальдоси муҳим кўрсаткичлардан ҳисобланади. Унинг микдори ялпи ички маҳсулот ва миллий даромад ҳисоб-китобига киритилади, валютанинг ҳолатига, ички ва ташқи сиёсатни олиб бориш воситаларини танловига таъсир этади. Бундан, тўлов баланси сальдосини ўлчаш пайтидаги энг муҳим муаммо сифатида майдонга моддаларни асосий ёки балансловчи моддаларга таснифлаш муаммоси чиқади.

Тўлов баланси сальдоси тушунчаси операцияларнинг маълум бир тўпламининг баланс якунига алоқадордир. Ушбу тушунча принциал ҳарактерга эгадир. Тўлов балансининг активлиги ёки пасивлиги кўрсаткичи, доим мувозанатда бўлган ялпи тўлов балансининг ҳарактеристикаси сифатида қабул қилиниши керак эмас. Тўлов баланси сальдосининг кўрсаткичи тузилмавий бўлиб ҳисобланади. Унинг катта-кичиклиги биринчи навбатда, ушбу моддалар якунини ифодаловчи, моддалар танловига боғлиқ. Бундай танлов ўз ҳолича бўлиши керак эмас. У маълум бир мақсадга бўйсунган ва ўзида тааллуқли таҳлилий ёндашувни акс эттирмоғи лозим.

Тўлов баланси моддаларининг ХВФ услубиётига мувофиқ таснифи унинг сальдосини аниқлашнинг эволюциясини кузатиб бориш имконини беради. Ушбу схемадан фойдаланган ҳолда, маълум бир гуруҳ операциялар тагига чизишнинг ўзи кифоя қилиб ва бунда, ушбу чизиқнинг юқорисида жойлашган барча кўрсаткичларнинг якуний кўрсаткичи, бизга маълум бўлган бир концепцияга

биноан, тўлов баланси сальдосига мувофиқ бўлади. Ушбу кўрсаткич, чизикдан пастда бўлган тескари ифода билан олинган барча кўрсаткичлар суммалари билан мувозанатлаштирилади. Мазкур таснифлашнинг таркибий тузилиши маълум бир меъёردа тарихан халқаро иқтисодий операциялар ривожига кетидан боради.

Халқаро алмашувнинг тарихан энг ривожланган шакли сифатида майдонга ташқи савдо чиқади. Халқаро савдо бўйича ҳисоб-китоблар дастлабки тўлов баланслари моддаларининг асосий мазмунини ташкил этган эди. Халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашиб бориши билан хизматлар халқаро алмашувда каттароқ рол ўйнай бошлади.

Савдо баланси ва хизматлар баланси мамлакат ички иқтисодининг ҳолати ва жаҳон хўжалигида эгаллаган ўрни билан ўзаро боғлиқдир. Ташқи савдонинг камомати ёки активлиги жаҳон бозорида ушбу мамлакат товарлари рақобатдошлигини, иқтисодининг кучли ёки кучсизлигини акс эттиради ва жиддий иқтисодий чоралар кўрилишига сабаб бўлиши мумкин.

13.3. Ликвидлилик концепцияси

Ушбу концепция 1958 йилда АҚШда ишлаб чиқилган эди. Ўша даврларда АҚШ тўлов баланси ҳолатининг кескин ёмонлашуви ва долларнинг инқирози Савдо вазирлиги томонидан тўлов баланси тузиш ва унинг камоматини ўлчаш услубларини танқидий нуқтаи назардан қайта кўриб чиқишга мажбур этди. Қисқа муддатли капитал ҳаракатига нисбатан муносабат ҳам қайта кўриб чиқилди ва бунда хорижлик хусусий шахслар ва расмий органлар қўлидаги ликвид долларли активларга муҳим аҳамият берилди. Бу эса ўз навбатида янги ёндашувнинг мазмуни ва номини белгилаб берди.

Ликвидлик концепцияси АҚШ долларининг заҳира валютаси эканлиги, ҳамда халқаро тўлов ва заҳира воситаси сифатида ишлатилишидан келиб чиққан эди. Бундан, АҚШ АҚШ долларларидан чайқов мақсадида фойдаланилишига қарши курашга доим тайёр бўлиб туриши керак. Бунинг учун эса, норезидент шахсларда

қанча ликвидли долларли активлар борлигини билиш даркор. Ушбу сумманинг ўсимини эса тўлов балансининг сальдоси кўрсатиши керак эди. Шу сабабли, ликвидлилик концепциясига мувофиқ, негизли шартномалар тарафдорлари томонидан киритиладиган моддалардан ташқари, асосий моддалар қаторига яна 3 кўринишдаги шартномалар киради: қисқа муддатли хусусий миллий капитал харакати, хорижий тижорат кредитлари ва “хатолар ва ўтказиб юборишлар” моддаси бўйича сальдо.

Савдо вазирлигининг фикри бўйича, АҚШнинг халқаро ликвидли позициясидаги ўзгаришларни акс еттирувчи моддалар баланслаштирувчи сифатида олинади. Баланслаштирувчи моддаларга қуйидаги ўзгаришлар киради: Америка валюта захиралари (ХВФга бадални ҳисобга олган ҳолда), АҚШнинг хорижлик расмий ташкилотлар ва хусусий шахслар олдидаги ликвидли мажбуриятлари. Ушбу концепциянинг ўзига хослиги шундаки, у АҚШ давлат валюта захиралари ва Америка хусусий эгалар қўлидаги валюта активларини айирбошлаш имконини беради.

ХВФда қабул қилинган, тўлов баланси моддаларининг таснифига кўра ликвидлилик концепцияси бўйича сальдо бирмунча шартлашувлар билан (“С” гуруҳига алоқадор), асосий деб ҳисобланувчи, А+В+С+Д гуруҳлари операциялари бўйича сальдоларининг суммасига мувофиқдир. Ушбу сальдо, Е+Ф+Г+Х гуруҳлари бўйича олинган ялпи сальдо ҳажми билан, тескари (манфий) ифода билан, баланслаштирилади.

Иқтисодий Ҳамкорлик ва Тараққиёт Ташкилоти (ИХТТ) томонидан қабул қилинган таснифда ликвидлилик концепцияси яққол акс етган. Аввал у ўзида бирмунча қарама-қаршиликларни мужассам этган эди. қисқа муддатли капитал билан бир қатор операцияларнинг тўлов баланси асосий моддалари қаторига киритилиши етарли даражада асосланмаган эди. Хусусан, америкалик хусусий шахслар қўлида турган хорижий валюталар активларини тўлов балансига киритилишининг асосий сабаби шундаки, АҚШ қонунчилиги давлат молия органларига улардан, расмий захираларга қўшимча равишда, долларни ҳимоялашда фойдаланишни қийинлаштириб қўйган эди. “Хатолар ва ўтказиб

юборишлар” моддаси бўйича сальдо қисқа муддатли капитал ҳаракати билан боғланмаган бўлиб, ушбу ҳол халқаро ҳисоб-китоблар ҳисобини юритишнинг камчиликлари билан изоҳланар эди.

Баланслаштирувчи моддалар қаторига АҚШ нинг хусусий қисқа муддатли мажбуриятлар ўзгаришини киритилиши ушбу мажбуриятларга, долларга бўлаётган яққол хавф сифатида қарашни акс эттирар эди. Ҳақиқатда ҳам, АҚШ конунчилигига мувофиқ, долларларнинг хорижлик эгалари уларни бевосита АҚШ Ғазнахонасида олтинга алмаштира олмас эдилар. Аммо, АҚШ долларига ишонч йўқолган пайтда хорижлик хусусий банклар ўз долларлик активларини Марказий банкларга сотиш имкониятига эга бўлган эдилар, Марказий банклар эса ўз навбатида ушбу долларларни АҚШ Ғазнахонасига олтинга алмаштиришга тақдим қилар эдилар.

1958 йилдаги АҚШ тўлов балансининг йирик камомоди ҳукумат ва Молия доираларида катта безовталанишни келтириб чиқарди. Бу эса, ўз навбатида, камомадни ўлчаш услубларига бўлган ишончсизликда ўз ифодасини топди. Ликвидлилик концепцияси, ендигина пайдо бўлиб, қаттиқ танқидга учради. Бироқ, АҚШ Савдо Вазирлиги уни ҳимояқилиш ва амалда қолдиришга муваффақ бўлди. Ликвидлилик концепцияси, доллар заҳира валютаси мақомига эга бўлганлиги сабабли, расмий концепция сифатида фақатгина АҚШ тўлов балансига нисбатан фойдаланилган. АҚШ тўлов балансининг йирик камомадлари бошиданок ушбу концепцияни гумон остига қўйди.

13.4. Тўлов балансига таъсир этувчи асосий омиллар

Тўлов баланси такрор ишлаб чиқариш билан тўғри ва тесқари алоқага эга. Бир томондан, у такрор ишлаб чиқаришда рўй бераётган жараёнлар оқибатида шаклланади, бошқа томондан эса – унга акс таъсир кўрсатади, чунки валюталар курси, олтин-валюта заҳиралари, валюта ҳолати, ташқи қарз, валюта ва иқтисодий сиёсат йўналишлари, жаҳон валюта тизими ҳолатига таъсир этади.

Тўлов баланси, мамлакатнинг жаҳон хўжалигидаги иштироки, ташқи иқтисодий алоқаларининг масштаблари, таркиби ва характери тўғрисида маълумот беради.

Тўлов балансида қуйидагилар акс еттирилади:

1) экспортнинг турли имкониятларини ва товарлар, капиталлар, хизматлар импортига эҳтиёжни белгиловчи иқтисоднинг таркибий диспропорциялари;

2) иқтисодни бозор ва давлат томонидан мувофиқлаштириш услубларининг ўзаро нисбатидаги ўзгаришлар;

3) конъюнктура омиллар (халқаро рақобат, инфляция, валюта курси ва бошқаларнинг ўзгариш даражаси).

Тўлов баланси ҳолатига бир қатор омиллар таъсир этади. Булар қуйидагилар:

а) Мамлакатларнинг иқтисодий ва сиёсий араққиётининг нотекислиги, халқаро рақобат. Тўлов баланси асосий

моддаларининг революцияси жаҳон иқтисодидаги рақиб-марказлар кучларининг ўзаро нисбатидаги ўзгаришларни акс эттиради.

б) Ҳарбий харажатларнинг тўлов балансига эгри таъсири биринчи навбатда уларни ишлаб чиқариш шароитлари ва иқтисодий ўсишнинг суръатларига бўлган таъсирида, ҳарбий бўлмаган тармоқлардан юлиб олинаётган ресурсларда ўз аксини топади. Агар экспорт тармоқлари ҳарбий буюртмалар билан босиб юборилган, товарларни четга олиб чиқишни кенгайтиришга мўлжалланган маблағлар ҳарбий мақсадларга йўналтирилган бўлса, мамлакатнинг экспорт қобиляти қисқаради. Қуролларнинг ўсиши ҳарбий-стратегик товарлар, шу жумладан, тинчлик вақтидаги истеъмол меъёрларидан ортиқ бўлган ҳажмда кўп турдаги хом-ашёларнинг (нефт, каучук, рангли металллар) импортини оширади;

с) халқаро молиявий боғлиқликнинг кучайиши. Замонавий шароитларда молиявий оқимларнинг ҳаракати халқаро иқтисодий муносабатларнинг муҳим шаклларида бирига айланди. Бу эса ўз навбатида четга капиталларни олиб чиқишнинг, ссуда капиталлари жаҳон бозорининг (евробозорларни ўз ичига олган

ҳолда) ривожланишини, шартнома шартлари эркинлашиши шароитида молиявий бозорларнинг ўсиши билан асосланади. Натижада, мамлакатларнинг молиявий ўзаро боғлиқлиги уларнинг ўзаро тижорат боғлиқлигидан устунроқ бўлиб қолди. Бу эса, валюта ва кредит таваккалчиликларни, биринчи навбатда, қарз олувчининг тўловга лаёқатизлигини кучайтириб юборади. 1980–90 йиллардаги жаҳон қарзлар инқирози ва 1997-98 йиллардаги валюта-молия инқирозлари ушбу таваккалчиликлар хавфлилигини очиқ ташлади;

d) халқаро савдодаги ўзгаришлар. Илмий техник инқилоб, хўжалик ривожланиши суръатларининг ўсиши, янги энергетика базасига ўтиш халқаро иқтисодий алоқаларда таркибий ўзгаришларни келтириб чиқаради. Тайёр маҳсулотлар билан, шу жумладан интеллектуал товарлар, нефт ва энергия ресурслари билан савдо қилиш суръати ошди. 1970-йилларнинг охири ва 1980-йилларнинг бошида нефть баҳосининг тўсатдан 18 баробар ошиб кетиши нефть импортёри бўлмиш мамлакатлар тўлов баланси жорий операцияларининг камомадига олиб келди. Товарлар оқимининг географиясида ривожланган давлатлар орасидаги алмашувнинг, уларнинг ташқи савдосида ривожланиб бораётган мамлакатлар улушининг қисқариши ҳолатида, кенгайиши тарафига қараб ўсиш бўлади (жаҳон савдосининг 70 фоиз, Европа иттифоқи мамлакатлари– 38 фоиз). Ривожланган давлатларнинг ўзаро савдоси улар экспортининг 80 фоизини ўз ичига олади (Европа иттифоқи мамлакатлари – 58 фоиз), ривожланиб бораётган мамлакатлар орасидаги савдо эса уларнинг экспортининг 1/4 ташкил этади. Бундай ҳол жаҳон бозоридаги рақобат курашини кучайтириб юборади;

e) тўлов балансига валюта-молиявий омилларининг таъсири. Девальвация, одатда экспортни, ревальвация эса импортни рағбатлантиради. Жаҳон валюта тизимининг барқарорсизлиги халқаро савдо ва ҳисоб-китоблар шароитларини ёмонлаштиради. Миллий валюта курсининг пасайишини кутган ҳолда экспорт ва импорт бўйича тўлов муддатларининг ўрнидан силжиши руй беради, яъни импортёрлар тўловларни тезлаштиришга, экспортёрлар эса аксинча хорижий валютадаги тушумни олишни кечиктиришга ҳаракат қиладилар (“лидз анд леёз” сиёсати). Халқаро ҳисоб-китоблар муддатларидаги кичик бир қисқа

узилиш, мамлакатдан капиталларнинг четга оқиб кетишига олиб келиши мумкин. Баҳо ва тўлов валютаси сифатида ишлатилаётган етакчи валюталар курсларининг тебраниши кўпчилик давлатлар тўлов балансларига таъсир этади;

f) инфляциянинг тўлов балансига салбий таъсири. Бундай ҳолат, баҳоларнинг пасайиши миллий товарларнинг экспортини қийинлаштириб, рақобатдошлигини пасайтирган, товарлар импортини рағбатлантирган ва капиталларни хорижга чиқиб кетишига имкон берган пайтда вужудга келади;

g) фавқулодда ҳолатлар – ҳосилнинг бўлмаслиги, табиий офатлар, ҳалокатлар ва шу кабилар тўлов балансига салбий таъсир этади.

ГЛОССАРИЙЛАР

Атамаларнинг ўзбек тилида номланиши	Атамаларнинг инглиз тилида номланиши	Атамаларнинг рус тилида номланиши	Атаманинг маъноси
Аванс	Prepaid expense	Аванс	бирор иш эвазига кейинчалик ҳисоб-китоб қилиш шарти билан олдиндан бериладиган пул, маҳсулот, озиқ-овқат ва ҳ.к.
Агентлик операциялари	agency operations	Агентские операции	бир томоннинг топшириғи билан келишилган ҳудудда иккинчи (агент) томон амалга оширадиган олди-сотди билан боғлиқ бўлган амалий ва ҳуқуқий ҳаракатлар.
Асосий капитал	Main capital	Основной капитал	ишлаб чиқариш жараёнида бир неча йил давомида иштирок этувчи ва ўз қийматини тайёрланаётган маҳсулотга қисман ўтказиб боровчи меҳнат воситаларидир
Айланма капитал	Working capital	Оборотный капитал	хомашё материаллар, энергетика ресурсларида моддийлашган ва бир ишлаб чиқариш циклида сарфланувчи, ўз қийматини тайёрланган маҳсулотга тўлиқ кўчирувчи капитал.

Аукцион	Auction	Аукцион	«ким ошди» савдоси, очик савдо қилиш. бу савдо давомида маҳсулотни энг юқори нарх бўйича кўтарган харидор сотиб олади.
Биржа котировкаси -	Stock quotes	Биржевые котировки	биржалар орқали сотиладиган маҳсулотлар баҳоси. ҳар бир биржа уларни маълум тизимга солади ва чоп этади. одатда, бк эрталабки ва кечки савдо (биржа сессияси) бошланишига ва тугашига мўлжаллаб чоп этилади.
Банк активлари	bank assets	Банковские активы	банкларнинг асосий фаолиятини амалга оширишда фойдаланувчи турли моддий ва молиявий ресурслар мажмуи. Улар асосан банк кредитлари, асосий воситалари, сотиб олган қимматли қоғозлари, инвестициялари, валюта кўринишида бўлади
Базель қўмитаси талаблари	Requirements Banking Committee	Требования банковского комитета	банк тизимининг барқарор амал қилиши ҳамда ўз мажбуриятларини бажара олишини таъминлаш учун ўрнатилган халқаро меъёрлар

			мажмуи бўлиб, у капиталнинг етарлилик даражасини, банкларни назорат қилиш жараёнига ҳамда бозор интизомига қўйилган талабларни ифодалайди.
Банк депозитлари	bank deposits	Банковские депозиты	жисмоний ва юридик шахсларнинг банк муассасаларига маълум муддатга ва муддатсиз омонат шаклида қўйилган бўш пул маблағлари
Бозор конъюктураси	market conditions	Конъюнктура рынка	айрим бозорларда муайян ҳолатларнинг мавжудлиги. бозор конъюктураси муайян даврдаги бозор ҳолати, бозорда мувозанатнинг мавжудлиги ёки бузилганлиги билан характерланади
Банк тизимининг ликвидлиги	Liquidity of the banking system	Ликвидность банковской системы	банкнинг ўз мажбуриятларини вақтида ва сўзсиз бажара олиш имконияти.
Банкларнинг кредит портфели	Credit portfolio of banks	Кредитные портфели банков	тижорат банклари томонидан берилган кредитларнинг умумий жамланмаси. Улар қуйидагича таснифланади: а) яхши; б) стандарт; в) субстандарт; г) шубҳали; д) умидсиз. Тижорат

			банкларига маълум санага ссуда хисобварақаларида қолган пул маблағлари мажмуаси (қолдиғи).
Банк-молия тизимининг барқарорлиги	the stability of the banking and financial system	Устойчивость банковской финансовой системы	Банкларнинг ва бошқа молия муассасаларининг ўз мажбуриятлари юзасидан талабларга тўла жавоб бера олиши. Бу ликвидлилик, капиталнинг етарлилиги, активлар сифати, рентабеллик кўрсаткичлари орқали аниқланади.
Девальвация	Devaluation	Девальвация	мамлакат савдо тўлов балансининг кескин ёмонлашуви, валюта резервининг ҳолдан тойиши, халқаро валюта бозорида миллий валюта курсининг пасайиши билан боғлиқ ҳолда миллий пул бирлиги қийматининг расмий равишда пасайтирилиши.
Дивиденд	Dividend	Дивиденд	акционер, акция эгасининг даромади ; акционерлик жамияти фойдасининг бир қисми.
Дотация	subsidy	Дотация	ташкилот, корхоналарга давлат томонидан бериладиган ёрдам пули, моддий ёрдам, қўшимча тўлов. асосан зарарни қоплаш ва

			бошқа мақсадлар учун ишлатилади.
Интеграция	Integration	Интеграция	мустақил хўжалик фаолиятининг миллий, минтақа ва халқаро миқёсда ўзаро қўшилиб яхлит хўжалик тизимини ташкил этиши.
Инновация	Innovation	Инновация	янгиликни жорий қилиш, фан-техника ютуқларини бошқариш ва ташкил қилиш соҳасидаги янгиликлар мажмуи.
Истеъмол савати	Consumer basket	Потребительская корзина	муайян озиқ-овқат, саноат моллари ва хизматларнинг тирикчиликни таъминлаш учун етарли бўлган миқдори.
Иш кучининг халқаро миграцияси	International labor migration	Международная миграция рабочей силы	меҳнат ресурсларининг анча қўлай шароитда иш билан таъминланиши мақсадида бир мамлакатдан бошқасига кўчиб ўтишини билдиради.
Ипотека	Mortgage	Ипотека	қарз, кредит олиш учун бирор-бир муайян кўчмас мулкни (ер, иморат ва ҳоказо) гаровга қўйиш.
Иқтисодий	economic	Экономичес	табiiй, инсоний, моддий,

ресурслар	resources	кие ресурсы	молиявий ва интеллектуал ресурслардан иборат.
Калькуляция	calculation	Калькуляция	маҳсулотнинг ўлчов бирлигини ёки бажарилган ишнинг таннаرخини ҳисоблаш.
Клиринг	Clearing.	Клиринг	тозалаш, равшанлаштириш)-ўзаро талаб ва мажбуриятларни ҳисобга олиб, амалга ошириладиган нақд пулсизҳисоб-китоб тизими. мамлакат ичидаги к. банклар ўртасидаги тўловларни, нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ўз ичига олади. халқаро ҳисоб-китобларда к. келишувлар (клиринг келишувлари, валюта к.) кўринишида амалга оширилади. давлатлараро ўзаро қарзларини тилла ва валютага ўтказмасдан савдо-сотик талабларига кўра амалга оширадилар. масалан, пахта толаси ўрнига унинг қийматига тенг миқдорда машина, асбоб-ускуна олиш
Консорциум	Consortium	Консорциум	корхоналарнинг вақтинча ташкил этилган бирлашмалари, улар одатда молиявий ишлар юзасидан ташкил этилади. унда давлат, банклар, молиявий муассасалар, йирик фирмалар

			эштирок этади.
Концерн	Concern	Концерн	ишлаб чиқариш диверсификацияси асосида таркиб топадиган йирик, кўп тармоқли корпорация. улар аста-секин саноат монополиясининг етакчи шаклига айланади.
Монополия	Monopoly	Монополия	яккаҳоқимлик; 2) ишлаб чиқаришни марказлаштириш оқибатида юзага келадиган катта бирлашма (картель, синдикат, трест, концерн, консорциум конгломерат ва шу кабилар). ушбу бирлашма ўз ичига ишлаб чиқаришни, хизмат кўрсатишни, маҳсулот сотишнинг кўп қисмини мужассамлаштиради, шу соҳада ўзини ҳукмрон мавқеини ўрнатади.
Монополияда н чиқариш	marketing Management	Управление маркетингом	давлат томонидан тармоқ бозорида рақобат муносабатларини ривожлантиришга кўмаклашувчи тартиб-қоидаларини жорий этилиши.
Баҳо	cost of	Стоимость	баҳо - товар қийматининг пулда акс этиши, бозор иқтисодиётига асосланган жамият хўжалик механизмида амал

			қилувчи иқтисодий дастак. н. фақат таннархга эмас, балки талаб ва таклиф, шунингдек товарнинг ижтимоий фойдалилиги, сифати ва бошқа товарлар ўрнини боса олиши, муомаладаги пулнинг харид қобилиятига ҳам боғлиқ.
Пул тизими	Structure of money	Структура денег	товар муомиласининг ривожланишининг натижаси бўлиб, давлатлар томонидан қонунчилик асосида мамлакатда пул муомаласини ташкил этиш.
Протекционизм	Protectionism	Протекционизм	миллий иқтисодиётни бошқа давлатлар билан бўладиган рақобатдан божхона тўсиқларини жорий қилиш, мамлакатга чет эл товарлари, хизмат турлари ва капиталларини кириб келишини чеклаш йўли билан ҳимоя қилиш ва сақлашга йўналтирилган.
Рақобат	Competition	Конкуренция	юқори фойда олиш мақсадида маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш учун ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги кураш
Реклама	Advertising	Реклама	товар ёки кўрсатиладиган хизмат тўғрисидаги холис ахборот, уларни кўпроқ сотиш мақсадида харидорларга уларнинг хоссалари,

			афзалликлари ва сотиб олиш шартларини етказиш. р. махсус фирмалар орқали амалга оширилади ва юқори даромад манбаи ҳисобланади.
Савдо агенти	Trading agent	Торговый агент	бир ёки бир қанча корхоналар товарларини шартнома асосида сотадиган вакил
Тариф ставкаси	Tariff rate	Тарифная ставка	тегишли иш тоифасига эга бўлган ишчининг меҳнатига тўланадиган ҳақ миқдорини белгилаб беради.
Товар белгиси	Trademark	Товарный знак	муайян фирма товарларига кўйиладиган белги. тб (савдо маркаси) фақат маълум фирмага тегишли бўлади ва уни бошқа фирмалар ўз товарларига қўяолмайдилар
Франчайза	franchisee	Франчайза	фойдаланиш учун тайёр корхона, фирма ёки машҳур фирма маҳсулотининг савдо маркасидан фойдаланилган ҳолда амалга оширилувчи бизнес юритиш усули.
Фьючерс операциялари	Futures transactions	Фьючерсные операции	биржаларда амалга ошириладиган савдо-сотик операциялари. бу операциялар шартнома тузилганидан сўнг ишлаб чиқариладиган ёки етиштириб

			<p>бериладиган маҳсулотлар бўйича амалга оширилади. одатда, ушбу шартнома тузилгандан сўнг буюртмачи бажарувчига аванс тариқасида маълум суммани ўтказиб беради.</p>
Эмбарго	Embargo	Эмбарго	<p>чет эл товарларини киритиш ёки чиқариш, олиб чиқиб кетишни давлат томонидан таъқиқлаш ёки чет давлатга қаршли мулкни вақтинча тўхтатиб туриш, таъқиқлаш.</p>
Эмиссия	Emission	Эмиссия	<p>Муомалага банк билетлари, пул ва қимматбаҳо қоғозларни чиқариш, давлатнинг эмиссия банклари томонидан амалга оширилади. Асосан давлат бюджетдаги камомадни тўлдириш, издан чиққан пул муомаласини тиклаш мақсадида ўтказилади.</p>

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

I. Ўзбекистон Республикаси қонунлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2011. - 406.
2. Ўзбекистон Республикаси Қонуни. Тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги рухсат бериш тартиб-таомиллари тўғрисида. №ЎРҚ-341 2012 йил 20 декабрь.
3. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Рақобат тўғрисида. №ЎРҚ-319. 2012 йил 6 январь.

II. Ўзбекистон Республикаси Президент фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 14.01.2019 йилдаги ПФ-5630-сонли “Давлат активларини бошқариш, монополияга қарши курашишни тартибга солиш тизимини ва капитал бозорини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Фармони
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 17.01.2019 йилдаги ПФ-5635-сонли 2017—2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясини «Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида” ги Фармони.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 07.02.2017 йилдаги ПФ-4947-сонли “[Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида](#)”ги Фармони
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 29.12.2018 йил.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 4 март ПФ-4707 — сонли “2015—2019 йилларда ишлаб чиқаришни таркибий ўзгартириш, модернизациялаш ва диверсификациялаш чора-тадбирларини таъминлаш тўғрисида.”ги Фармони.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 15 май ПФ 4725-сонли "Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги [Фармони](#).

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 24.01.2019 йилдаги ПҚ-4126-сонли "Монополияга қарши курашиш қўмитаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида"ги Қарори .

11. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёев Қарори "хусусийлаштирилган корхоналар билан ишлаш самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари" тўғрисида 18.04.2017

12. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якуни ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи. //Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь.

13. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 19 сентябрь куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 21 сентябрь.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 02.02.2017 йилдаги ПҚ-2751-сонли

["Республикада банк пластик карточкалари асосида нақд пулсиз ҳисоб- китоб тизимини янада ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш чора-тадбирлари тўғрисида"](#)ги Қарори.

15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 01.02.2017 йилдаги 44-сонли ["Хўжалик юритувчи субъектлар томонидан хорижий валютадаги тушумни мажбурий сотиш тартибига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида"](#) ги Қарори.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 31.01.2017 йилдаги ПҚ-2746-сонли ["Кичик ва хусусий тадбиркорликни микрокредитлаш тизимини янада кенгайтириш ва соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"](#)ги Қарори

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 ноябрь ПҚ-1438 сонли “2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги Қарори.

Ш. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.

Каримовнинг асарлари.

1. Каримов И .А. “Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислоҳотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир” .2015-йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ҳамда 2016-йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. –“халқ сўзи”, 2016 й, 17 январь.

2. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. // “Халқ сўзи” газетаси, 2015 йил 17 январь.

Ш.Дарсликлар

1. Шодмонов Ш.Ш., Ғафуров У.В. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). – Т., «Иқтисод-молия» нашриёти, 2010 – 726 б

2. Ваҳобов А.В., Маликов Т.С. Молия. Дарслик /Тошкент Молия институти. – Тошкент: “Шарқ”, 2010 – 804 бет.

3. Carl E. Walsh. Monetary Theory and Policy Third Edition. Printed and bound in the United States of America.. HG230.3.W35 2016
4. Jagdish Handa. Monetary Economics, 2nd Edition. Second edition published 2009. by Routledge. Simultaneously published in the USA and Canada by Routledge.
5. Б.Ю. Ходиев, Шодмонов Ш.Ш., Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2017. – 783 б. Тошкент “Barkamol fayz media”
6. Н.М.Розанова. Денежно-кредитная политика. Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры. Москва.Юрайт-2017. -400-с.
7. Кропин, Ю.А. Деньги, кредит, банки: Учебник и практикум для академического бакалавриата / Ю.А. Кропин. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 364 с.
8. В.Д.Камаев, М.З.Ильчиков, Т.А.Борисовская. Экономическая теория. Краткий курс: учебник. – М.:КНОРУС, 2012. – 384 стр.
9. Камаев В.Д., Ильчиков М.З. Экономическая теория. учеб. М.: КНОРУС, 2012. – 587с.
10. Нуреева. Р.М. Национальная экономика: учеб. М.: ИНФРА – М, 2010. – 655с.

IV. Ўқув қўлланмалар

1. Вахабов А.В., Разыкова Г.Х. Модернизация экономики– Т.: Иқтисод-Молия, 2014. с. 42.
2. Shodmonov Sh.Sh., Yaxshiyeva M.T., Yusupov R.A. Pul nazariyasi. O’quv qo’llanma. –Т.: Cholpon, 2011. – 165 бет.
3. Rashidov O.Yu., Tojiev R.R., Do’sqobilov. O’quv qo’llanma. Markaziy bankning monetar siyosati. Toshkent, TDIU, 2010 yil, 192 bet.
4. O.Yu.Rashidov, R.R. Tojiev, Do’sqobilov.O’quv qo’llanma. Markaziy bankning monetar siyosati. Toshkent, TDIU, 2016 yil, 192 bet.
5. Shodmonov Sh.Sh., Yaxshiyeva M.T., Yusupov R.A. Pul nazariyasi. O’quv qo’llanma. –Т.: Cholpon, 2011. – 165 бет.

6. Картаев Ф. С. Выбор режима монетарной политики и экономический рост. Монография— Экономический факультет МГУ имени М.В.Ломоносова Москва, 2017. — С. 235.

7. Варламова Т.П. Валютные операции. Учебное пособие. – М.: «Дашков и К», 2016. 272с.

V. Статистик маълумотлар тўплами

1. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси. Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил статистик ахборотномаси, Т., 2019.

2. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси. Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил статистик ахборотномаси, Т., 2018.

3. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси. Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил статистик ахборотномаси, Т., 2015.

4. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси. Ўзбекистон Республикасининг 2015 йил статистик ахборотномаси, Т., 2014.

VI. Интернет сайтлари

1. www.stat.uz
2. www.uza.uz
3. www.ceep.uz
4. www.internetindicators.com
5. www.uzreport.com
6. www.uzsecurities.com
7. www.uzexport.com
8. <http://gov.uz>

М.Т.ЯХШИЕВА

МОНЕТАР СИЁСАТ НАЗАРИЯСИ

(Ўқув қўлланма)

Тошкент: Иқтисодиёт, 2019